ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾԱՏՈՒՆԵՐԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

BULGARIAN
DEVELOPMENT
AID

ԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՄԻՋԱՎԱՅՐ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄ ՓՄՁ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅՈՒՆ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՈԼՈՐՏՆԵՐՈՒՄ

ՄՇԱԿՎԵԼ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾԱՏՈՒՆԵՐԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՓՈՐՁԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՄԱՅԻՍ 2023

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ԽՈՍՔ

Հայաստանի գործատուների հանրապետական միությունը իր շնորհակալությունն է հայտնում Բուլղարիայի Հանրապետության Կառավարությանը, և առանձնահատուկ՝ ՀՀ-ում Բուլղարիայի Հանրապետության դեսպանությանը սույն ծրագրի ֆինանսավորման և ընթացքում տրամադրված աջակցության համար:

Միաժամանակ, Հայաստանի գործատուների հանրապետական միությունը (ՀԳՀՄ) երախտագիտությունը է հայտնում իր գործընկեր Բուլղարիայի արդյունաբերական ասոցիացիային ծրագրի շրջանակում համագործակցության և ՓՄՁ բնագավառում տրամադրված տեղեկատվության համար:

ՀԳՀՄ-ն շնորհակալություն է հայտնում բոլորին, ովքեր հետազոտական փուլում մասնակցել են հարցումներին և քննարկումներին, ինչպես նաև Հայ-բուլղարական առևտրատնտեսական պալատի հիմնադրմանը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 5

1.1. Ծրագրի համառոտ նկարագիրը 5

2. ՓՈՔՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ 6

2.1. ՓՄՁ օրենսդրությունը և ՓՄՁ ընկալումը ՀՀ-ում 6
2.2. Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին 9
2.3. ՀՀ-ում ՓՄՁ տնտեսական դերակատարությունը 10
2.4. ՓՄՁ մի քանի կարևոր ցուցանիշներ ՀՀ-ի պարագայում 12
2.5. ՓՄՁ առկա իրավիճակը 13

3. ՓՄՁ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ 14

3.1. Պետություն մասնավոր երկխոսություն 14
3.2. Հիմնական ուղղություններ և առաջնահերթ գործողություններ 16
3.3. Ֆինանսական ռեսուրսների հասանելիության ավելացում 16
3.4. ՓՄՁ սուբյեկտների կարողությունների զարգացում և ձեռնարկատիրական մշակույթի խթանում 18
3.5. ՓՄՁ սուբյեկտների համար շուկաների հասանելիության ապահովում 21
3.6. Ինստիտուցիոնալ բարենպաստ միջավայրի ապահովում 24
3.7. Իրավական բարենպաստ միջավայրի ապահովում 26

4. ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵԿՈՒՅՑ 27

4.1. Հետազոտության նպատակները 27
4.2. Մեթոդաբանությունը 33
4.3. Քանակական հետազոտության արդյունքները 33

5. ՓՄՁ-ՆԵՐԻ ԵՎ ՓՈՐՁԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽՈՐԱՑՎԱԾ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՎ ՖՈԿՈՒՍ ԽՄԲԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ՍՏԱՑՎԱԾ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ 40

5.1. Մետալուրգիա, հանքագործություն և քիմիական արդյունաբերություն 41
5.1.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները 41
5.1.2. Զարգացման հնարավորությունները և պոտենցիալի բնույթը 42
5.1.3. Կառավարության ի՞նչ գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել 44
5.2. Դեղագործություն 45
5.2.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները 45
5.2.2. Դեղագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները 47
5.3. Ոսկեգործություն և ադամանդագործություն 48
5.3.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները 48
5.3.2. Ոսկեգործության և ադամանդագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները 49
5.4. Թեթև արդյունաբերություն (Սննդի արդյունաբերություն) 51
5.4.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ 51
5.4.2. Զարգացման և արտահանման պոտենցիալը և դրա խթանիչները 53
5.4.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել 54
5.5. Թեթև արդյունաբերություն. Տեքստիլ և կաշվի արտադրություն 56
5.5.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ և աջակցության մոտեցումը 56
5.6. Սարքաշինություն 57
5.6.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները և զարգացման խոչընդոտները 57
5.6.2. Զարգացման պոտենցիալի բնույթը 58
5.6.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել 59
5.7. Ուսումնասիրված արդյունաբերության հինգ ոլորտներում կրկնվող զարգացման առաջարկներ 61
5.7.1. Օրենսդրություն և վարչարարություն 62
5.7.2. Կրթություն և մասնագետներ 64
5.7.3. Ֆինանսական համակարգ 66

5.7.4. Ձեռնարկությունների համագործակցություն, միություններ, ասոցիացիաներ 66

6. ԿԱՐԵՎՈՐ ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՁԱՐԿՆԵՐ 67

7. ՎԵՐՁԱԲԱՆ 70

8. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....71

8.1. Օտարալեզու գրականության ցանկ..... 71

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն զեկույցը մշակված է Բուլղարիայի Կառավարության կողմից ֆինանսավորված ծրագրի շրջանակում, համաձայն 2022թ. դեկտեմբերի 15-ին ստորագրված պայմանագրի, Հայաստանի Գործատուների Հանրապետական Միության և Հայաստանում Բուլղարիայի Հանրապետության դեսպանության միջև:

1.1. Ծրագրի համառոտ նկարագիրը

Համաձայն ծրագրի տեխնիկական առաջադրանքի նախատեսված է եղել գնահատել ՀՀ-ում պետական աջակցության գործիքակազմի արդյունավետությունը ՓՄՁ-ների նկատմամբ, ՀՀ տնտեսության տարբեր ճյուղերում: Այդ գնահատման համար իրականացվել է հետազոտություն երեք մակարդակներում հետևյալ ձևով՝

1. Սոցիոլոգիական լայնամասշտաբ հարցումներ 300 ՓՄՁ-ների շրջանում ընտրված ՀՀ տնտեսության 5 տարբեր ճյուղերից, Երևանում և ՀՀ մարզերում: Տնտեսության 5 ճյուղերը ներառել են տեքստիլ և կար, սարքաշինություն և արևային էներգետիկա, ոսկերչություն և ադամանդագործություն, դեղագործություն, սննդի արդյունաբերություն և ծառայությունների ոլորտ: Սոցիոլոգիական հարցումները իրականացվել են նախապես մշակված և փորձարկված հարցաշարի հիման վրա:
2. Խորացված հարցազրույցների իրականացում 50 ՀՀ-ում ճանաչված տնտեսագետների, նախկին և ներկա ոլորտային պաշտոնյաների և վերը նշված ճյուղերում ճանաչված ՓՄՁ-ների և բիզնես ասոցիացիաների շրջանում:
3. Երեք աշխատանքային խմբային քննարկումներ (ֆոկուս խմբի քննարկումներ) նշված ոլորտներից ընտրված ՓՄՁ ղեկավարների, պետական պատասխանատու ներկայացուցիչների և բիզնես ասոցիացիաների մասնակցությամբ:

Վերը նշված երեք մակարդակների ուսումնասիրությունների արդյունքները ամփոփվել են սույն հետազոտական զեկույցում:

2. ՓՈՔՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ

2.1. ՓՄՁ օրենսդրությունը և ՓՄՁ ընկալումը ՀՀ-ում

Փոքր և միջին ձեռնարկությունների հիմնական խնդիրը դրանց չափն է: Այն երկրներում, որտեղ կա ձեռնարկատիրության ազատություն, փոքր բիզնեսը կազմում է ընկերությունների մեծամասնությունը: Նրանք նաև սովորաբար ապահովում են աշխատատեղերի ամենամեծ բաժինը: Այդպես է իրավիճակը նաև ՀՀ-ում:

Մյուս կողմից, փոքր և միջին ձեռնարկությունները (ՓՄՁ) չափազանց խոցելի են տնտեսական իրավիճակում առկա որևէ խնդրի նկատմամբ, որը կարող է պայմանավորված լինել ցանկացած հանգամանքով՝ համապատասխան ազգային տնտեսության ներքին կամ արտաքին գործոնների:

ՓՄՁ-ների, հատկապես փոքր և միկրո ձեռնարկությունների խոցելիությունը կարևորելով, Եվրամիությունը հռչակել և որդեգրել է «նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքը: Այդ սկզբունքի կիրառությունը ՀՀ-ում որոշակիորեն ապահովված է հարկային և գործարար միջավայրի օրենսդրությամբ և պետական քաղաքականությամբ, սակայն ՓՄՁ զարգացման ցուցանիշները, ներառյալ դրանց մասնակցությունը պետական բյուջե մուծվող հարկերի և ՀՆԱ տեսանկյունից, մնում են ցածր, ՀՀ-ում:

Փոքր և միջին ձեռնարկությունների (ՓՄՁ) խնդիրների ճնշող մեծամասնությունը պայմանավորված է «նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքի չկատարմամբ: Սա կարող է լինել ոչ ճիշտ մտածված օրենսդրության ներդրման և ՓՄՁ-ների իրողություններին չհամապատասխանող կանոնների, անարդար և վատ պրակտիկայի ենթադրության, ինչպես նաև վարչակազմի պարզապես չմտածված գործողությունների հետևանք:

Հսկայական բացասական փորձ կա՝ «նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքին չհետևելու պատճառով: Այստեղ առանցքային խնդիրը կարգավորումների ազդեցության գնահատումն է: Նույնիսկ այն երկրներում, որտեղ կանոնակարգման ազդեցության գնահատումը պարտադիր է, վարչակազմերը հակված են շրջանցելու այդ պարտավորությունը:

Շատ կարևոր է, որ սոցիալական գործընկերները և ոչ կառավարական այլ կազմակերպությունները (ՀԿ-ներ և բիզնես ասոցիացիաներ) լինեն անզիջում ՓՄՁ կարգավորման վրա ազդեցության բովանդակալից, այլ ոչ թե «ֆորմալ» գնահատման պահանջի հարցում: Միևնույն ժամանակ, քննարկվող ազդեցության գնահատումները պետք է անպայմանորեն անդրադառնան փոքր և միջին ձեռնարկությունների վրա դիտարկվող իրավական ակտի ազդեցության խնդրին:

Իսկապես, բացասական ազդեցությունը ՓՄՁ-ների վրա միշտ չէ, որ կանխատեսելի է, բայց շատ ավելի հաճախ՝ այն լիովին կանխատեսելի է: Ավելին, շատ հաճախ շահագրգիռ կողմերի (խոշոր բիզնեսը և դրանց հետ կապակցված պաշտոնյաները) լոբբինգի միջոցով առաջ են քաշվում կանոնակարգերի այնպիսի նախագծեր, որոնք ուղղակիորեն ուղղված են փոքր և միջին ձեռնարկությունների դեմ և նպատակ ունեն շուկայից վերացնել նրանց կամ թույլ չտալ նրանց մուտքը շուկա: Նման գործողություններին պետք է հակադարձել կտրականապես և առանց որևէ փոխզիջման:

«Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքը հաջողությամբ կիրառելու համար նախագծերի ազդեցությունը կանոնակարգերի վրա գնահատելիս անհրաժեշտ է հիմնվել ոչ միայն վարչակազմի բարեխղճության, այլև սոցիալական գործընկերների փորձը մոբիլիզացնելու անհրաժեշտության վրա (հատկապես գործատուների միություններ և բիզնես շահեր ներկայացնող այլ կազմակերպություններ), հասարակական կազմակերպությունները և ակադեմիական համայնքը: Այստեղ առանցքային կետը փոխադարձ հարգանքն է, վստահությունը և բարեխղճությունը քաղաքական գործիչների, պետական իշխանությունների

և սոցիալական գործընկերների և հասարակական կազմակերպությունների միջև երկխոսության ճանապարհով:

Կարևոր խնդիր է ՓՄՁ սահմանումը: Հայաստանի Հանրապետությունում դա պետք է համաժամանակացվի եվրոպական սահմանման հետ, որը ներառված է ՓՄՁ մասին ՀՀ օրենքում (ՀՀ Օրենքը Փոքր և Միջին Ձեռնարկատիրության Պետական Աջակցության Մասին) : Հայաստանի գործատուների հանրապետական միությունը (ՀԳՀՄ) երկար անցած տարիների ընթացքում, ջանք է ներդրել պետական մակարդակով և արտ երկրում կազմակերպված քննարկումների ժամանակ, պարզաբանելու փոքր և միջին ձեռնարկությունների (ՓՄՁ) սահմանումը: : Կարելի է խստորեն խորհուրդ տալ ՓՄՁ սահմանմանը մոտենալ ընդարձակ մեկնաբանությամբ, ներառյալ միջին ձեռնարկությունները:

ՓՄՁ-ների սահմանման և դասակարգման ժամանակ ՀՀ-ում ըստ ՓՄՁ պետական աջակցության մասին օրենքի օգտագործվում են տարբեր ցուցանիշներ, սակայն առավել հաճախ օգտագործվող և սովորաբար պարտադիրներն են.

1) զբաղված աշխատողների թիվը.
2) նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը.
3) նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը .

Այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են հետխորհրդային երկրները, այդ թվում Հայաստանի Հանրապետությունը, սովորական փաստ է ունենալ մեծ թվով աշխատողներով ձեռնարկություններ՝ հաճախ ավելի քան 200-250 մարդ (որոնք ժառանգություն են ստացվել խորհրդային համակարգից), համեմատաբար մեծ հիմնական միջոցներով, որոնք ներառում են մեծ հողատարածք, հիմնական և օժանդակ արտադրական շինություններ և միջոցներ և մեծ թվով աշխատողներ, բայց ցածր տարեկան: ֆինանսական շրջանառությամբ.

Նման ձեռնարկություններին հետ-տոտալիտար երկրներում, այդ թվում՝ հետխորհրդային տարածքի երկրներում, պետք է վերաբերվել որպես միջին ձեռնարկությունների, այլ ոչ թե խոշորների (ինչպես դա տեղի է ունենում պրակտիկայում): Սխալ է նրանց վերաբերվել որպես խոշոր ձեռնարկությունների և բացառել ՓՄՁ զարգացման և աջակցության որևէ գործիքակազմից և ծրագրերից:

ԵՄ երկրների և Հայաստանի միջև զգալի տարբերություն կա փոքր և միջին բիզնեսի խթանման և աջակցության ծրագրերի առումով, քանի որ ԵՄ երկրներում օգտագործվում է եվրոպական ֆինանսավորումը:

Այնուամենայնիվ, ՀՀ դեպքում մենք կարող ենք հանգիստ խղճով խորհուրդ տալ, որ փոքր և միջին բիզնեսին աջակցության ցանկացած համարժեք և ողջամիտ ձև գործնականում ներդրում է երկրում զբաղվածության համար, ինչպես նաև ժողովրդագրական ճգնաժամի դեմ պայքարի տեսանկյունից: Այն օգնում է. պահել աշխատուժը երկրում:

Սկզբունքորեն, ուղղակի պետական օգնություն խորհուրդ չի տրվում, քանի որ դա աղավաղում է շուկան, ԵՄ երկրներում այդ տարբերակը արգելված է: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով մեր վերջին ժամանակակների փորձը, պետությունը պարտավոր է փոխհատուցել այն ձեռնարկություններին, որոնց գործունեությունը վարչական կարգով դադարեցված է բնական աղետների, համաճարակի և այլնի պատճառով: Շատ կարևոր է, որ այդ փոխհատուցման մեխանիզմները հստակ կարգավորվեն օրենքով (կամ գոնե փոխհատուցման պարտավորությամբ), այլ ոչ թե «ադհոկ» որոշումները կայացվեն արտակարգ իրավիճակներում: Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը այդպիսի աջակցություն ցուցաբերեց հատկապես COVID-19 համաճարակի ազդեցությունը ձեռնարկատիրության վրա մեղմացնելու նպատակով, ՀՀ Կառավարության կողմից հաստատված շուրջ 24 միջոցառումների միջոցով և պարետի որոշումներով:

Գործարար խմբերի՝ ձեռնարկությունների վարչական փակման դեպքում պետք է լինի հստակ պարտադիր կանոն, ինչպես դա եղել է COVID-19 համաճարակի ժամանակ: Փոխհատուցումը

կարևոր է բոլոր ձեռնարկությունների համար, սակայն չպետք է մոռանալ, որ նման իրավիճակներում ամենաշատը տուժում են փոքր և միկրո ձեռնարկությունները:

Պետք է տարբերակել փոքր և միջին ձեռնարկություններին խրախուսելու և աջակցելու և նորաստեղծ ձեռնարկությունների՝ այսպես կոչված «ստարտափների» քաղաքականությունները: Այստեղ կա մեկ կարևոր հատման կետ, այն է՝ նոր ձեռնարկությունների գրանցման հարցը: ՀՀ-ում էականորեն վերացվել են գրանցման սահմանափակումները, սակայն առկա են էական խոչընդոտներ ձեռնարկատիրական գործունեություն սկսելու փուլերում, պայմանավորված տարբեր թույլտվությունների ձևակերպման և անհրաժեշտ որոշումների կայացման ուշացումների հետևանքով:

Շատ ավելի կարևոր է այն փաստը, որ վերացվել են սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության (ՍՊԸ) գրանցման համար անհրաժեշտ կապիտալի չափի սահմանափակումները:

Նախկինում սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություն գրանցելու համար պահանջվում էր նվազագույնը 50000 ՀՀ դրամ կապիտալ: Այժմ դա արվում է պայմանական մեկ դրամ կապիտալով: Այս բարեփոխումից տարիներ են անցել, և դրանից որևէ բացասական հետևանք չկա: Վերջինս հեշտությամբ բացատրվում է. երբ գործում էր կապիտալի սահմանաչափը, ներդրված կապիտալը կարող էր հետ կանչվել համապատասխան սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության (ՍՊԸ) գրանցումից անմիջապես հետո: Այսինքն՝ ներդրված կապիտալը պոտենցիալ պարտատերերի համար եկամտի երաշխիք չէր: Սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություն (ՍՊԸ) գրանցելու համար կապիտալի պահանջը մինչև մեկ դրամ նվազեցնելու միջոցառումն արդարացված և արդյունավետ է:

Ցավոք սրտի, մեզ համար դժվար է մեկնաբանել արատավոր, վատ պրակտիկայի հսկայական բազմազանությունը, որոնք գործում են ՀՀ-ում, ի վնաս փոքր և միջին բիզնեսի: Դրանք կարելի է գտնել ցանկացած ուղղությամբ: Այսպիսով, օրինակ, անմեղ թվացող արատավոր պրակտիկա է թերագնահատել ձեռնարկությունների ֆինանսական ցուցանիշների չափը, որտեղ դրանք ենթակա են աուդիտի: Փաստորեն, խոսքը որոշ դեպքերում փոքր բիզնեսի համար զգալի աուդիտի ծախսերով ծանրաբեռնելու մասին է:

Մեր առաջարկությունն այն է, որ այնտեղ, որտեղ խոսք չի կարող լինել հարկերի հավաքագրման վրա լուրջ ազդեցություն ունեցող վերահսկողության մասին, անհրաժեշտ է աշխատել փոքր բիզնեսին ազատել մակաբույծ ընթացակարգերից, որոնք եկամուտ են բերում միայն դրանք իրականացնողներին:

Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ երբեմն վարչակազմն իրեն թույլ է տալիս յուրովի մեկնաբանել որոշ դրույթներ և կիրառել դրանք իր հայեցողությամբ: Երբեմն խոսք է գնում նույնիսկ լրացուցիչ պահանջների, այսպես կոչված՝ «գյուտի» մասին, որոնք նախատեսված չեն համապատասխան իրավական ակտով: Այս պրակտիկան, ի դեպ, շատ տարածված է եվրոպական օրենսդրության, այսպես կոչված, «տրանսպոզիցիայով»: Եվրոպայում վարչակազմն այս միտումն անվանում է «ոսկի»: ՓՄՁ ոլորտում բազմաթիվ խնդիրներ և խոչընդոտներ բացահայտվել են Հայաստանի գործատուների հանրապետական Միության կողմից իրականացված տարբեր վերլուծությունների և հետազոտությունների հիման վրա, որոնք զեկույցների միջոցով ներկայացված են Միության կայք էջում՝ www.employers.am :

Շատ վատ պրակտիկայի մեկ այլ օրինակ, որը զգալի վնաս է հասցրել, հիպերմարկետներ/սուպերմարկետներ կառուցելու թույլտվությունն է քաղաքների ներսում, այլ ոչ թե դրանց արվարձաններում կամ պատկերավոր ասած, «քաղաքի օղակաձև ճանապարհի մյուս կողմում»: Քաղաքի ներսում և նույնիսկ դրանց կենտրոնական հատվածներում հիպերմարկետների/սուպերմարկետների և խոշոր «զեղչերի» մուտքը հանգեցրեց փոքր բիզնեսի ծանր պարտությունների, փոքր խանութների զգալի մասի փակմանը: Միևնույն ժամանակ, դա անխոցելիության զգացում տվեց խոշոր մանրածախ ցանցերին, որոնք իրենց թույլ տվեցին չափազանց վատ մեթոդներ կիրառել իրենց արտադրողների և մատակարարների նկատմամբ, որոնց ապրանքները պետք է վաճառվեն իրենց ցանցերում:

Ցավոք սրտի, կարելի է հատորներ գրել, որտեղ նկարագրվում են վատ պրակտիկա, որոնք վնասում են փոքր և միջին ձեռնարկությունների շահերին: Ընդհանրապես, մեր խորհուրդը ՓՄՁ-ներին և նրանց շահերը պաշտպանող ոլորտային բիզնես ասոցիացիաներին լինել չափազանց համառ՝ վիճարկելով վարչարարական բեռ ստեղծող պրակտիկաների անհրաժեշտությունը, անկախ նրանից՝ վերջիններս կհանգեցնեն միջոցների կորստի կամ, օրինակ՝ ժամանակի (ժամանակը վերաբերվում է չվերականգնվող ռեսուրսներին): Սա նրանց իրավունքն է, և ոչ ոք չի կարող դա վիճարկել:

Եզրափակելով՝ դարձյալ ընդգծում ենք «Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքին հետևելու անհրաժեշտությունը:

2.2. Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին

Սույն բովանդակությամբ ՀՀ օրենքը ընդունվել է 2000թ., այնուհետև փոփոխվել է 2010թ. հոկտեմբերին: Սահմանվել են ՓՄՁ սուբյեկտները:

Հայաստանի Հանրապետությունում ՓՄՁ սուբյեկտները դասակարգվում են՝

- գերփոքր՝ առևտրային կազմակերպություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնց աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը կազմում է մինչև 10 մարդ, իսկ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը չի գերազանցում 100 մլն դրամը.
- փոքր՝ առևտրային կազմակերպություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնց աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը կազմում է մինչև 50 մարդ, իսկ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը չի գերազանցում 500 մլն դրամը.
- միջին՝ առևտրային կազմակերպություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնց աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը կազմում է մինչև 250 մարդ, իսկ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը չեն գերազանցում համապատասխանաբար 1500 մլն դրամը և 1000 մլն դրամը:

Նույն օրենքով սահմանվել են ՓՄՁ պետական աջակցության հիմնական ուղղությունները:

ՓՄՁ-ի պետական աջակցության հիմնական ուղղություններն են՝

- իրավական բարենպաստ դաշտի ձևավորումը,
- ֆինանսական և ներդրումային աջակցությունը, երաշխիքների տրամադրումը,
- աջակցող ենթակառուցվածքների ստեղծմանը ու զարգացմանը նպաստելը,
- տեղեկատվական և խորհրդատվական օգնությունը,
- արտաքին տնտեսական գործունեության խթանումը,
- նորարարական գործունեության և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման աջակցությունը,
- բարենպաստ հարկային քաղաքականության իրականացումը,
- կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը,
- վիճակագրական հաշվետվությունների և հաշվապահական հաշվառման պարզեցված համակարգերի ստեղծումը,
- պետական գնումների իրականացման գործընթացում աջակցությունը:

2.3. ՀՀ-ում ՓՄՁ տնտեսական դերակատարությունը

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը կարևոր դերակատարում ունի երկրի տնտեսական զարգացման գործում: Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ ՓՄՁ-ները կազմում են տնտեսության գործարար հատվածի բոլոր ձեռնարկությունների ավելի քան 99.8%-ը, որտեղ գերակշիռ մաս են կազմում միկրոձեռնարկությունները: ՓՄՁ-ներին է բաժին ընկնում գործարարության ոլորտում ընդհանուր զբաղվածության մոտ 70%-ը, և ՓՄՁ-ներն են ստեղծում բիզնես հատվածի ավելացված արժեքի մինչև 60%-ը: Ակնհայտ է, որ ՓՄՁ ոլորտի զարգացումը, փոքր և միջին ձեռնարկատերերի աջակցությունը և նրանց գործունեության խրախուսումը պետք է լինեն պետության մշտական ուշադրության կենտրոնում:

2020 թվականի օգոստոսին ընդունված Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024 թվականների ռազմավարությունը և դրանից բխող 2020-2022 թվականների գործողությունների ծրագիրը նախատեսում է ՓՄՁ զարգացմանն ուղղված մի շարք գործիքների ներդրում, օրինակ՝ երաշխավորությունների հիմնադրամի դրամագլխի ավելացում, բանկային համակարգի հետ ռիսկերը կիսելու եղանակով, ՓՄՁ վարկավորման գործիքի ներդրում, գործող ՓՄՁ-ների նորարարական նախագծերի ֆինանսական աջակցության գործիքի մշակում, «Սկսնակ ձեռնարկատեր» ծրագրի իրականացում և այլն: (Տես՝ www.arlis.am Ռազմավարություն Փոքր եվ միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024 թվականների):

Ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորման խնդիրներից է դառնում այնպիսի միջավայրի ձևավորումը, որի շրջանակներում ձեռնարկատերերի և պետության շահերը առավելագույնս կհամադրվեն միմյանց հետ: Ուստի, այս ուղղության զարգացման առաջին փուլը ձեռնարկատիրական գործունեությունը կարգավորող ընթացիկ օրենսդրության կատարելագործումն է:

ՀՀ-ում ՓՄՁ-ի պետական աջակցության հիմնական ուղղություններնից են՝

- իրավական բարենպաստ դաշտի ձևավորումը,
- ֆինանսական և ներդրումային աջակցությունը, երաշխիքների տրամադրումը,
- աջակցող ենթակառուցվածքների ստեղծմանը ու զարգացմանը նպաստելը,
- տեղեկատվական և խորհրդատվական օգնությունը,
- արտաքին տնտեսական գործունեության խթանումը,
- նորարարական գործունեության և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման աջակցությունը,
- բարենպաստ հարկային քաղաքականության իրականացումը,
- կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը:

Պետական կարգավորման քաղաքականության ուսումնասիրությունը վեր հանեց հայաստանյան ձեռնարկատիրությանը բնորոշ մի շարք համընդհանուր հիմնախնդիրներ, որոնց շրջանակներում հարկ է ընդգծել հետևյալները՝ ՓՄՁ-ին առնչվող օրենսդրական դաշտի անկատարելիությունը, մասնավորապես՝ բյուրոկրատական խոչընդոտները, ՓՄՁ-ների համար գործող իրավական դաշտի թերությունները, միտվածությունը առևտրագնումային գործունեության ուղղությամբ՝ բավարար չափով չկենտրոնանալով արտադրական գործունեության վրա, փոքր բիզնեսի զարգացման անբավարար մակարդակը և վարկային համակարգի ոչ արդյունավետ մեխանիզմները, շուկայի ձախողումները հաղթահարող քաղաքականության բացակայությունը:

Փոքր բիզնեսի զարգացումը լրջագույն սոցիալ-տնտեսական մարտահրավեր է, որին պետք է դարձվի մեծ ուշադրություն պետության կողմից: «ՓՄՁ պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը կարևոր քայլ էր այդ ուղղությամբ: ՀՀ-ում ձեռնարկատիրական գործունեության աջակցությունը և պետական կարգավորումը գտնվում են սաղմնային փուլում և պահանջում են որակապես նոր մոտեցումներ: Հրատապ խնդիր է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության շարունակական զարգացման ապահովումը, (կայուն ձեռնարկատիրությունը) ինչը, իր հերթին, տրամաբանորեն հանգեցնում է տվյալ ոլորտում

պետական քաղաքականության վերանայման, հատկապես երբ դա կարևոր է կայուն զբաղվածության համար:

ՓՄՁ բոլոր խնդիրների համար գոյություն չունի մեկ համընդհանուր լուծում. որոշ դեպքում հաջողության հասնելու գրավականը ՓՄՁ զարգացման ապակենտրոնացված քաղաքականությունների իրականացումն է, իսկ որոշ դեպքերում էլ կենտրոնացված մոտեցումների կիրառումը: Հայաստանի Հանրապետության այս ոլորտում արդյունավետ գործունեության իրականացման նախապայմաններից պետք է լինի տարբերակված մոտեցում ցուցաբերելը տարբեր ուղղվածություն ունեցող ՓՄՁ-ներին, օրինակ, զանազանել ձեռնարկատիրական միտվածությամբ ՓՄՁ-ներին և գոյատևման միտում ունեցող ՓՄՁներին, բարձր տեխնոլոգիաների և նորարարությամբ կողմնորոշված ՓՄՁ-ներին և «թաքնված չեմպիոններին», արդյունաբերական ուղղվածությամբ ՓՄՁ-ներին և առևտրային կողմնորոշում ունեցող բիզնեսներին: Եզրակացությունը մեկն է. իրենց գործունեության բնույթի առանձնահատկություններով պայմանավորված յուրաքանչյուր ՓՄՁ սուբյեկտ պահանջում է այս ոլորտում իրականացվող պետական քաղաքականությունների միջոցով տարբեր գործիքակազմերի կիրառում, որպեսզի հաղթահարեն իրենց ներհատուկ խոչընդոտները: Հենց այդ գործիքակազմի արդյունավետության գնահատումը կատարվել է մեր կողմից:

ՀՀ-ում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացումը ապահովելու համար նաև առաջարկում ենք մեր օրենսդրությունում կիրառվող վերը նշված ՓՄՁ-ի դասակարգմանը հաղորդել առավել գործնական նշանակություն. չնայած Օրենքում գոյություն ունի տվյալ դասակարգումը՝ ՀՀ Հարկային օրենսգրքով այն անտեսվում է՝ ձեռք բերելով դեկլարատիվ բնույթ: Մասնավորապես, Հարկային օրենսգիրքը նույնիսկ հեռավոր տարանջատում չի մտցնում հարկման ենթակա իրավաբանական անձանց և անհատ ձեռներեցների դասակարգային պատկանելիության հարցում (այսինքն, տվյալ կազմակերպությունը կամ անհատ ձեռներեցը պատկանում է գերփոքր, փոքր թե միջին խմբին)՝ կիրառելով հարկային համընդհանուր ռեժիմ՝ սահմանելով թե՛ գերփոքր, թե՛ փոքր, թե՛ միջին բիզնեսի հարկման համար միևնույն պահանջները: Մյուս առաջարկությունը վերաբերում է ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորմանը առնչվող որոշումների ընդունման ժամանակ մասնագիտական և ոլորտային ասոցիացիաների, անկախ փորձագիտական և հետազոտական խմբերի ներգրավմանը, որոնց շահերը կարող են ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն պայմանավորված լինել ընդունվելիք որոշմամբ: Ներգրավման գործընթացները կարող են իրականանալ տարբեր հանձաժողովներում և աշխատանքային խմբերում, աշխատանքային/հանրային քննարկումների, բանավեճերի, տվյալ խմբերի ներկայացուցիչների կողմից առաջարկությունների, դիմումների, բողոքների ներկայացման միջոցով: Այս համատեքստում բավականին կարևոր է այն հանգամանքը, որ հանրային քննարկումների, բանավեճերի ժամանակ չներկայացվի այնպիսի օրենսդրական նախագիծ, որը Ազգային ժողով ներկայացնելու ժամանակ կենթարկվի էական բովանդակային փոփոխությունների, որը երբեմն առկա է լինում նշված քննարկումների բացակայության կամ ոչ լիարժեք քննարկումների հետևանքով:

Ամփոփելով կարելի է նշել՝ ՓՄՁ-ն շուկայական հարաբերությունների համակարգում գրավում է իր առանձնահատուկ տեղը, որի համար բնութագրական է շարժունությունը, ճկունությունը, հարմարվողականությունը և բարձր արդյունավետությունը: Փոքր ձեռնարկությունների հիմնումը տնտեսության ցանկացած հատվածում հնարավոր է և հիմնավորված, **եթե առկա է տվյալ ոլորտում հասարակության պահանջմունքների բավարարման թերի մակարդակ:** Այնուամենայինիվ, ՓՄՁ-ի պետական կարգավորման վերաբերյալ կարծիքները տարբերվում են՝ մասնավորապես, քննարկման առարկա է դառնում այն հարցը, թե ինչպիսի կարգավորումներն են նպաստում կամ խոչընդոտում ՓՄՁ-ի զարգացմանը և ինչ ժամանակային կտրվածքով է դրանք ձեռնտու կիրառել: Անշուշտ, պետական կարգավորումների հետևանքով որոշ ՓՄՁ-ներ բարգավաճում են, իսկ որոշներն էլ՝ ընդհակառակը, կրում են դժվարություններ, սակայն հաստատապես մի բան ևս պարզ է՝ պետական կարգավորումներին հետևելը միտված է ապահովելու առողջ, անվտանգ, հավասար և մրցունակ բիզնես միջավայր, որի ուղին էլ բռնել է Հայաստանի Հանրապետությունը:

2.4. ՓՄՁ մի քանի կարևոր ցուցանիշներ ՀՀ-ի պարագայում

Վերջին տարիների ընթացքում միջինացված ձևով գերփոքր, փոքր և միջին կազմակերպությունների կողմից արտադրված ավելացված արժեքի կշիռը ՀՀ ընդհանուր տնտեսության ՀՆԱ-ում գտնվում է 24 % շուրջ:

Հայաստանի Հանրապետությունում գործող ՓՄՁ շրջանակի տնտեսվարողների քանակը միջինում կազմում է մոտ 69000, որոնց ավելի քան 52% գործունեություն են ծավալում Երևանում:

ՀՀ ՓՄՁ ոլորտի տնտեսվարողների մեկ վարձու աշխատողի հաշվով ստեղծված ավելացված արժեքը տարեկան կտրվածքով չի գերազանցում 7.0 մլն ՀՀ դրամ (շուրջ 17.6 հազ. ԱՄՆ դոլար), խոշոր ընկերություններում այն կազմել է մոտ 10.0 մլն ՀՀ դրամ (մոտ 25.1 հազ. ԱՄՆ դոլար): Հարկ ենք համարում նշել, որ վերը նշված արտադրողականությունը 1վարձու աշխատողի մասով, ըստ տնտեսության տարբեր ճյուղերի տարբեր են և ամենաբարձր ցուցանիշները առկա են ընդամենը երեք ճյուղերում:

Հայաստանում 1000 բնակչի հաշվով ՓՄՁ միջին խտությունը ցածր է և կազմում է 23.1: ՓՄՁ-ների կեսից ավելին գործունեություն են ծավալում Երևանում, որտեղ ՓՄՁ-ների խտությունը 1000 բնակչի հաշվով 33 է, իսկ մարզերում նույն ցուցանիշը զգալիորեն ցածր է: Երևանից դուրս գտնվող ՓՄՁ-ների մեջ աչքի է ընկնում Կոտայքի մարզը, որտեղ գտնվում է ՓՄՁ սուբյեկտների 8.6 տոկոսը, իսկ ՓՄՁ խտությունը 1000 բնակչի հաշվով 23.4 է *[ԱՄՍՏԱՏ, Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, 2019]*:

Հայաստանում 1000 բնակչին բաժին ընկնող ստեղծվող ընկերությունների թիվը կազմում է շուրջ 10: Համաձայն ՀԲ (WB) զեկույցի բարձր-միջին եկամուտ ունեցող երկրներում այս ցուցանիշը հասնում է 30-ի: Հետևաբար, ՀՀ ցուցանիշը համապատասխանում է ցածր-միջին եկամուտ ունեցող երկրների ցուցանիշին:

Հայաստանի Հանրապետությունում ՓՄՁ ոլորտի ուժեղացման, մրցունակության բարձրացման համար ՀՀ կառավարության կողմից կարևորվում են հետևյալ ռազմավարական ուղղությունները.

1. Ֆինանսական ռեսուրսների հասանելիության ավելացում,
2. ՓՄՁ սուբյեկտների կարողությունների և ձեռնարկատիրական մշակույթի զարգացում,
3. ՓՄՁ սուբյեկտների համար շուկաների հասանելիության ապահովում,
4. ՓՄՁ զարգացման համար բարենպաստ ինստիտուցիոնալ և իրավական միջավայրի ապահովում:

Ռազմավարությամբ սահմանված միջոցառումների իրականացման արդյունքում նախատեսվում է նպաստել ՓՄՁ-ների արտադրողականության աճին՝ 2020-2023 թվականների արտադրողականությունը բարձրացնելով 3%-ով, իսկ 2024 թվականին՝ 7.5%-ով: Մասնավորապես, ՓՄՁ-ներում մեկ զբաղվածի կողմից ստեղծված ավելացված արժեքը 2024 թվականին կկազմի 12 մլն ՀՀ դրամ, որը 2018 թվականի նույն ցուցանիշի գրեթե կրկնապատիկն է (2018թ. ցուցանիշը՝ 6.7 մլն ՀՀ դրամ):

Ռազմավարությամբ սահմանված թիրախային գործողությունների արդյունքում ՓՄՁ-ներում զբաղվածների թիվը կաճի տարեկան միջինում 2.5 %-ով:

2.5. ՓՄՁ առկա իրավիճակը

2022 թվականին ՀՀ-ում գրանցված և փաստացի գործունեություն իրականացնող կազմակերպությունների քանակը կազմել է 89 964 (Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, 2022) , որոնցից.

- Գերփոքր՝ 85 150, որից վարձու աշխատող չունեցող՝ 44 602,
- Փոքր՝ 3 994,
- Միջին՝ 687,
- Խոշոր՝ 133

Աշխատակիցների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները 2023 թվականի առաջին եռամսյակի դրությամբ, ցույց են տալիս, որ ՓՄՁ-ները ապահովում են պաշտոնական զբաղվածության մոտ 72%-ը:

- Գերփոքր կազմակերպություններում աշխատում են շուրջ 97 հազ. վարձու աշխատակիցներ,
- Փոքր կազմակերպություններում աշխատում են մոտ 75 հազ. վարձու աշխատակիցներ,
- Միջին կազմակերպություններում աշխատում են մոտ 71 հազ. վարձու աշխատակիցներ,
- Խոշոր կազմակերպություններում աշխատում են մոտ 106 հազ. վարձու աշխատակիցներ:

Դիտարկվող տնտեսական գործունեության տեսակների դասակարգչի հատվածի շրջանակներում վարձու աշխատատեղերի մոտ 69.5%-ը ապահովվում է ՓՄՁ-երի կողմից (Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, 2022): Ստացվում է, որ մեկ փոքր կազմակերպությունում միջինում աշխատում է 20 մարդ, նախատեսված 30-ի փոխարեն: Մեկ միջին կազմակերպությունում աշխատում է մոտ 100, նախատեսված 150-ի փոխարեն: Մեկ խոշոր ընկերությունում աշխատում է միջինում 800 աշխատող, որը բավականին լավ ցուցանիշ է, եթե հաշվի առնենք, որ խոշոր ընկերությունների պարագայում աշխատողների թիվը պետք է գերազանցի 251-ը:

Ընդհանուր առմամբ, դիտարկվող ոլորտներում կազմակերպությունների կողմից ստեղծվող համախառն ավելացված արժեքում ՓՄՁ-երի կողմից ստեղծված համախառն ավելացված արժեքի ծավալը կազմել է 63,4% (Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, 2022):

3. ՓՄՁ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ

3.1. Պետություն-մասնավոր երկխոսություն

Պետություն-մասնավոր երկխոսության շրջանակներում՝ կարևորելով ասոցիացիաների և գործարար միությունների կողմից բարձրաձայնված հարցերին պետության կողմից լուծում տալու կարևորությունը:

ԱՄՆ ՄԶԳ (USAID) աջակցությամբ մշակվել և 2022 թվականի դեկտեմբերի 12-ին Էկոնոմիկայի նախարարի կողմից թիվ Հ/3956-2022 հրամանով հաստատվել է Պետություն-մասնավոր երկխոսության նախաձեռնման, երկխոսության հարթակների ձևավորման ծրագիրը, որով Պետություն-մասնավոր երկխոսության հարթակների քարտուղարության գործառույթները վերապահվել են Էկոնոմիկայի նախարարության Ձեռներեցության վարչության Պետություն-մասնավոր երկխոսության բաժնին:

ՓՄՁ զարգացման ոլորտում, մասնավորապես գործառնական լիազորությունների տրամադրմամբ, կառավարությունը նպաստելու է ոլորտային ասոցիացիաների ստեղծմանը, զարգացմանն ու կայացմանը, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ երկխոսության ներկա մակարդակը առկա բիզնես ասոցիացիաների և միությունների հետ ցածր է և երաշխիքները քիչ են, որ պետական աջակցությամբ ստեղծվածները կլինեն բավականաչափ սկզբունքային պաշտպանելու իրենց անդամների շահերը և կունենան էական կարողություններ և մասնագետներ անհրաժեշտ մակարդակով երկխոսություն ապահովելու համար: Հաճախ երկխոսության մակարդակը էականորեն փոփոխվում է ըստ տարբեր կառավարությունների և դրա արդյունքում խաթարվում է երկխոսության ինստիտուցիոնալ բնույթը:

Հետևաբար խնդրահարույց է, պետության միջամտությամբ ոլորտային ասոցիացիաների ստեղծումը: Ասոցիացիաների կամ իրավաբանական անձանց միությունների ձևավորումը ինքնանպատակ չէ: Այդ ոլորտների կազմակերպություններն իրենք են աստիճանաբար հասնում դրանց ձևավորման անհրաժեշտությանը՝ համընդհանուր շահերը պետական և ոչ պետական հատվածում ներկայացնելու և պաշտպանելու նպատակով: Հարկադիր սկզբունքով ձևավորված ասոցիացիաները կամ միությունները չունեն երկար կյանք, քանի որ ձևավորված չեն միասնական խնդիրների և նպատակների շուրջ և բացի այդ խախտվում է միջազգային կոնվենցիաների պահանջը ազատ միավորման իրավունքի վերաբերյալ :

Լավ օրինակ է հանդիսանում տեքստիլ արդյունաբերության զարգացման ծրագիրը և դրանից բխող 2023-2026 թվականների գործողությունների ծրագիրը:

Տեքստիլ ոլորտի զարգացման ծրագրի գլխավոր ռազմավարական նպատակն է ապահովել ոլորտի մրցունակության բարելավումը՝

- խթանելով ավելացված արժեքի և արտադրողականության աճը,
- մեծացնելով արտահանման ծավալները՝ հանդես գալով սեփական ապրանքանիշների ներքո,
- նպաստելով աշխատուժի ծավալների ընդլայնմանը՝ կարողությունների կայուն զարգացմամբ,

Տեքստիլ արդյունաբերության զարգացման գործողությունների ծրագիրը բաղկացած է 10 հիմնական գործողություններից և գործողությունների ծրագրի իրականացման արդյունքում՝ կանխատեսվող ժամանակահատվածում (2023-2026թթ.) ակնկալվում է.

- Տեքստիլ արդյունաբերության ոլորտում արտահանման ծավալների կրկնապատկում,
- Ոլորտում արտադրողականության աճ՝ 1.8 անգամ,
- Ոլորտում աշխատակիցների ավելացում՝ 1.6 անգամ:

Փոքր և Միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024թթ. Ռազմավարությունը և դրանից բխող 2020-2022թթ. Գործողությունների ծրագիրը, ընդունված ՀՀ Կառավարության թիվ 1443 –Լ որոշմամբ, 27 օգոստոսի 2020թ.

Ռազմավարության տեսլականն է՝
Հայաստանի Հանրապետության ՓՄՁ-ները ունեն նորարարական գաղափարներ և տեխնոլոգիա ընդունելու, ներդնելու և գեներացնելու բարձր ունակություն, միջազգայնորեն մրցունակ են և ներառված ինչպես տարածաշրջանային, այնպես և գլոբալ արժեշղթաներում, իսկ մշակույթը, գործարար և ներդրումային միջավայրը նպաստում են ձեռներեցությամբ զբաղվելուն:

Ռազմավարության առաքելությունն է՝
Ստեղծել նորարարական և մրցունակ ՓՄՁ-ների ձևավորման և աճի համար բարենպաստ միջավայր:

Նպատակները և թիրախները
Ռազմավարությունը նպատակ է հետապնդում միջնաժամկետում նպաստել Հայաստանում ձեռներեցության զարգացմանը, ՓՄՁ-ների արտադրողականության բարձրացմանը, աջակցել փոքր և միջին ձեռնարկությունների մրցունակության աճին, ներքին և միջազգային թիրախային շուկաներում՝ մասնավոր նախաձեռնողականության, առավել արտադրողական տեխնոլոգիաների ներդրման ու նորարարական գաղափարների ընդունման, ներդրման և գեներացման միջոցով:

Արդյունքում կապահովվի ՀՀ տնտեսության կայուն և ներառական զարգացմանը նպաստող նորարարական և մրցունակ ՓՄՁ-ների ձևավորումը և զարգացումը:

ՓՄՁ-ների արտադրողականության ավելացում: ՀՀ-ի ՓՄՁ-ների մեկ աշխատողի ստեղծած ավելացված արժեքը տարեկան կտրվածքով, ինչպես նախկինում նշել էինք, գրեթե 2.5 անգամ զիջում է OECD երկրների միջիններին: Նպատակ ունենալով բարձրացնել Հայաստանի ՓՄՁ-ների մրցունակությունը, այսինքն՝ կրճատել արտադրողականության ճեղքը, և ելնելով երկարաժամկետ տնտեսական աճի թիրախից ռազմավարության համար որոշվել են հետևյալ թիրախները՝

Արտադրողականության աճ՝ տարեկան 6%: ՓՄՁ–ների մասնաբաժինը 5 տարիների ընթացքում ՀՆԱ–ում հասցնել 55%–ի:

ՓՄՁ-ում զբաղվածների աճ՝ տարեկան 3.2%: Կրթական համակարգի տարբեր փուլերում ներդրվելու են ձեռնարկատիրական ունակությունների զարգացման դասընթացներ:

Գլոբալ Ձեռնարկատիրության ցուցիչ (Global enterpreneurship index) 40 (միավոր)

3.2. Հիմնական ուղղություններ և առաջնահերթ գործողություններ

ՀՀ-ում ՓՄՁ ոլորտի ուժեղացման, մրցունակության բարձրացման համար կարևորվել են հետևյալ ռազմավարական ուղղությունները՝

1) Ֆինանսական ռեսուրսների հասանելիության ավելացում
2) ՓՄՁ սուբյեկտների կարողությունների և ձեռնարկատիրական մշակույթի զարգացում
3) ՓՄՁ սուբյեկտների համար շուկաների հասանելիության ապահովում
4) ՓՄՁ զարգացման համար բարենպաստ ինստիտուցիոնալ և իրավական միջավայրի ապահովում

3.3. Ֆինանսական ռեսուրսների հասանելիության ավելացում

ՓՄՁ-ների վարկավորման դժվարությունները կապված են մի շարք նշանակալի խոչընդոտների հետ, որոնք են՝ վարկունակությունը և/կամ լավ վարկային պատմության բացակայությունը, բիզնես պլան մշակելու կարողությունների պակասը (ֆինանսավորում պահանջող բիզնեսի կենսունակության և իրագործելիության պատշաճ ներկայացման դժվարություններ), համապատասխան գրավի բացակայություն (գրավի արժեքի համապատասխանություն, իրացվելիության աստիճան, գերադասելի է անշարժ գույք) և այլն:

Ըստ «Համաշխարհային մրցունակության համաթվի» 2018 թվականի տվյալների «ՓՄՁ ֆինանսավորում ենթահամաթվով 140 երկրների շարքում Հայաստանը զբաղեցնում է 81-րդ տեղը:

Մյուս կողմից՝ Հայաստանում գործող սնանկության գործընթացի ցածր արդյունավետության և հարկային ստուգումների ժամանակատարության հետևանքով ֆինանսական և այլ ակտիվները ուղղվում են պարտքերի մարմանը, և ոչ կազմակերպության առողջացմանը:

Առաջնահերթ գործողություն 1: ՓՄՁ Պետական աջակցության գործիքակազմի արդյունավետության և ծածկույթի ընդլայնում

Աջակցության ներկա գործիքակազմը հնարավորություն է ընձեռում մարզերում գործող ՓՄՁ-ներին մասնակի լուծել գրավի հետ կապված խնդիրները և ստեղծել ավելացված արժեք իրենց համայնքի, մարզի և հանրապետության մասշտաբով: Պետական քաղաքականությունը կարևորում է ՓՄՁ-ի դերը հատկապես մարզերում տնտեսական ակտիվության բարձրացման համար: Կառավարությունը մտադիր է ավելացնել առկա դրամագլուխը, ինչպես միջազգային գործընկերների հետ համատեղ իրականացվող ծրագրերի այնպես և պետական բյուջեի միջոցներով, ինչպես նաև ավելացնել աջակցության ծրագրերի գործիքակազմը: Միաժամանակ՝ աշխատելով ֆինանսական շուկայի սուբյեկտների հետ, մշակվելու են ռիսկերի բաշխման սխեմաներ, ինչի արդյունքում մեկ միավոր երաշխավորության դիմաց բանկի կողմից տրամադրվելու է 4 միավոր վարկ, ներկայումս 1:1 հարաբերակցության փոխարեն: Այլ կերպ ասած, ավելացվելու է դրամագլխի միջոցների երաշխավորությամբ տրամադրվող վարկերի ծավալը և ծրագրերի գնահատման արդյունավետությունը, քանի որ ծրագիրը գնահատվելու է և բանկի և պետական աջակցության մարմնի կողմից:

Առաջնահերթ գործողություն 2: Անշարժ գույքին այլընտրանքային գրավի կիրառությանը առնչվող օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ դաշտի զարգացում

ՀՀ կառավարությունը մտադիր է վերլուծել շուկայում առկա այլընտրանքային գրավով ապահովված վարկերի և ֆինանսական այլ գործիքների (ակտիվների հիմքով ֆինանսավորում՝ ֆակտորինգ, լիզինգ, դրամական հոսքեր) կիրառության հնարավորությունները և խոչընդոտները ու համագործակցելով շահագրգիռ կողմերի հետ մշակել բարեփոխումների

օրակարգ, որը կներառի և՛ ֆինանսական հաստատությունների աշխատակիցների կարողությունների բարձրացման, և՛ օրենսդրական համապատասխան փոփոխությունների փաթեթ և՛ ՓՄՁ-ների շրջանում իրազեկվածության ավելացում: Արդյունքում ակնկալվում է ՓՄՁ-ի կողմից նշված ֆինանսական գործիքների կիրառության ավելացում:

Առաջնահերթ գործողություն 3: Ֆինանսական գրագիտության բարձրացում և թափանցիկ գործարարության մշակույթի զարգացում

Այս նպատակով կառավարությունը մտադիր է տեղեկատվական արշավ իրականացնել՝ ուղղված թափանցիկ գործելաոճի և կորպորատիվ կառավարման խթանմանը և նախատեսել տեխնիկական կարողությունների բարձրացմանն ուղղված կրթական ծրագրեր: Մյուս կողմից անհրաժեշտ է նվազեցնել «օրինապահ» և «ստանդարտներին» համապատասխան հաշվառում իրականացնելու ծախսերը բիզնեսի համար: Դրա շրջանակներում կառավարությունը դիտարկելու է SS լուծումների օգտագործման խրախուսման հնարավորությունները և իրականացնելու է համապատասխան կրթական ծրագրեր, թվայնացման խթանումը ՓՄՁ-ների շրջանում էականորեն կբարելավի վիճակը: Թվայնացման ցուցանիշով առաջատար են մնում ՀՀ բանկերը: Հայաստանի Գործատուների Հանրապետական Միությունը իրականացրել է թվայնացման խթանման վերաբերյալ հետազոտություն և մշակել է իր քաղաքականությունը (Policy Paper www.employers.am):

Արդյունքում ակնկալվում է ֆինանսական հաստատությունների կողմից գնահատվող ռիսկի մակարդակի նվազում և ներդրումային ֆոնդերի գործունեության ակտիվացում ՓՄՁ-ի ծրագրերում:

Մեր Միության հետազոտական փորձը ցույց է տալիս, որ ՓՄՁ շրջանում ֆինանսների հասանելիության խնդիրը էականորեն պայմանավորված է վերջիններիս ոչ կայուն ձեռնարկատիրության վիճակով: Արտաքին և ներքին բացասական գործոնները շատ արագ իրենց ազդեցությունն են թողնում ՓՄՁ-ների վրա, մինչդեռ խոշոր ընկերությունները կարողանում են պահպանել իրենց կայուն վիճակը: Հետևաբար պետական մակարդակով խոշոր և ՓՄՁ միջև համագործակցության խթանումը, ՓՄՁ-ներին ուղղված աջակցության գործիքակազմի կիրառությունը ՓՄՁ-ներին խոշորների միջոցով տրամադրելու տարբերակը, ըստ մեզ կհանգեցնի ՓՄՁ-ների կայունության բարձրացման: Անհրաժեշտ է նպաստել խոշորների միջոցով ձեռնարկատիրական մշակույթի լավացմանը ՓՄՁ-ների շրջանում, խոշորների հետ համագործակցության անհրաժեշտությունը ամրապնդելու ցանկությունը և խոշորների կողմից ՓՄՁ-ներին իրենց գործընկեր դասակարգելու կանոնակարգերը էականորեն կփոխեն վիճակը տարբեր ՓՄՁ-ների համար տնտեսության մի շարք ճյուղերում:

Կարևոր է պետական մակարդակով խթանել խոշոր ընկերությունների հիմնադրումը ՀՀ-ում տարբեր ներդրումային ծրագրերի և արտերկրյա բիզնեսի տեղափոխման միջոցով, քանի որ առկա վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր խոշոր ընկերություն աութսորսինգի մեթոդով կարողանում է իր շուրջը համախմբել և կայուն ձեռնարկատիրությամբ ապահովել միջինում 2500-3000 ՓՄՁ: ՀՀ-ում այդպիսի խոշոր ընկերությունների թիվը գերազանցում է 10-ը և ևս 10-ով այդ թիվը ավելացնելը (ունենալ առնվազն 20 այդպիսի խոշոր ընկերություն), կապահովի ընդհանուր թվով շուրջ 50000 միկրո և ՓՄՁ կայուն ձեռնարկատիրությունը: Այս մեր մոտեցումը այլընտրանքային տարբերակ է միկրո և ՓՄՁ կայուն ձեռնարկատիրության ապահովման համար, որի շնորհիվ էլ ՓՄՁ-ները ձեռք կբերեն նոր հնարավորություններ և ցուցանիշներ վարկեր ստանալու կամ ֆինանսների հասանելիություն ապահովելու տեսանկյունից:

Պետական սահմանափակ միջոցները հնարավորություն չեն ընձեռում վարկային երաշխիքներ տրամադրել մեծ թվով միկրո և ՓՄՁ-ների: Այսպիսով մեր կողմից ներկայացված մոդելը էականորեն կարող է բեռնաթափել պետական աջակցությունը վարկերի ստացման, ձեռնարկատիրական մշակույթի լավացման, սննդի անվտանգության, աշխատանքի անվտանգության, բնապահպանական և կանաչ էկոնոմիկայի վերաբերյալ օրենսդրական

պահանջների կատարման, հավատարմագրման և ընդունված ռազմավարությունների արդյունավետ կատարման տեսանկյունից միկրո և ՓՄՁ շրջանում:

Առաջնահերթ գործողություն 4: Ֆինանսական շուկայի դիվերսիֆիկացիայի համար բարենպաստ պայմանների ստեղծում՝ ներդրումային/վենչուրային հիմնադրամներ, բիզնես-հրեշտակներ, այլընտրանքային ֆինանսավորման գործիքներ

Առաջնահերթ գործողություն 5: Սնանկության համակարգի բարեփոխում

Կառավարությունը մտադիր է համապարփակ ուսումնասիրել սնանկության գործընթացին վերաբերող օրենսդրական կարգավորումները և ինստիտուցիոնալ դաշտը ՀՀ-ում և բոլոր շահագրգիռ կողմերի հետ համատեղ մշակել փոփոխությունների ցանկ՝ նպատակ ունենալով պարզեցնել և արագացնել առկա գործընթացը, ամրապնդել վարկատուների իրավունքները և բարձրացնել միջոցների վերականգնման մակարդակը:

Արդյունքում ակնկալվում է նվազեցնել ոչ արդյունավետ ակտիվներում սառեցված ֆինանսական միջոցների ծավալը, ինչպես նաև նվազեցնել ֆինանսական համակարգի կողմից գնահատվող ռիսկի մակարդակը: Կարևորվում է արդյունավետ սնանկության գործընթացների շնորհիվ հեռանկար ունեցող ձեռնարկությունների համար «Երկրորդ հնարավորությունը»՝ պարտքի վերակառուցման մեխանիզմների կիրառությամբ:

3.4. ՓՄՁ սուբյեկտների կարողությունների զարգացում և ձեռնարկատիրական մշակույթի խթանում

Մրցունակ ՓՄՁ-ների ստեղծման և զարգացման համար առանցքային է տեխնիկական և մարդկային կարողությունների առկայությունը: Սակայն ՓՄՁ-ների զգալի մասը կարիք ունի կարողությունների զարգացման, մասնավորապես՝ նոր մոտեցումների և տեխնոլոգիաների, շուկայավարման, հաշվապահական հաշվառման, ռազմավարական պլանավորման և ֆինանսական կառավարման, ձեռնարկատիրական անհրաժեշտ կրթության:

Պետական քաղաքականության հիմնական շեշտը դրվելու է ՓՄՁ-ներում տեխնոլոգիական բացը հնարավորինս նվազեցնելու, ՓՄՁ-ների՝ տեխնոլոգիաների ներդրման և կիրառման կարողությունների բարձրացման վրա:

ՓՄՁ-ներում նորարարությունը խթանելու նպատակով առաջին հերթին անհրաժեշտ է իրենց շրջանում բարձրացնել իրազեկությունը ստեղծվող արժեքի և մրցունակության բարձրացման համար նորարարության կարևորության վերաբերյալ և որոշակիորեն խրախուսել պահանջարկը նորարարության նկատմամբ: Այդ թվում՝ կարևորվելու է էներգաարդյունավետության բարձրացմանը նպաստող նախագծերի իրագործումը:

Առաջնահերթ գործողություն 1: Նորարարության ներդնումը և կիրառումը թիրախավորող աջակցության գործիքի մշակում և ներդնում պետական աջակցության կառույցների միջոցով

Կառավարությունը մտադիր է բարելավել ՓՄՁ-ներին տրամադրող աջակցության թիրախավորումը՝ նպատակ ունենալով աջակցել արտադրողականության ավելացմանը նպաստող նորարական ծրագրերի իրագործմանը: Մասնավորապես իրագործվելու են միասնական օգտագործման տեխնոլոգիական կենտրոնների հիմնման ծրագրեր:

Առաջնահերթ գործողություն 2: ՓՄՁ ոլորտում գործող հանրային կառույցների և բիզնեսի զարգացման ծառայություններ մատուցող կազմակերպությունների հետ համագործակցության ընդլայնում՝ ՓՄՁ-ում կարողությունների բացը լրացնելու ուղղությամբ:

Մատչելի և որակյալ խորհրդատվական ծառայությունները կարող են էականորեն կրճատել ՓՄՁ-ների համար վարկերի ներգրավման տրանզակցիոն ծախսերը, բարձրացնել կառավարման մակարդակը, խթանել նորարարության կիրառումը՝ արդյունքում ավելացնելով ընկերությունների մրցունակությունը: Կառավարությունը մշակելու է խորհրդատուների և մենթորների հարթակ գործարկելու մեխանիզմ, որտեղ ներգրավված կլինեն Հայաստանի և Սփյուռքի փորձառու մասնագետները, այդ հարթակի միջոցով ներուժ ունեցող ՓՄՁ-ները կստանան աճի իմպուլս: Մեր կարծիքով անհրաժեշտ է խթանել ԻՍՈ որակի կառավարման համակարգերի կիրառումը, որոնք էականորեն կբարելավեն ՓՄՁ-ների շրջանում մենեջմենտը և արտադրողականությունը, դարձնելով ՓՄՁ-ներին ավելի կանխատեսելի, որոնց արդյունքում կհեշտանա խորհրդատվական ծառայություններից օգտվելը և կբարելավեն ստացված ընդհանուր ցուցանիշները: Գաղտնիք չէ, որ ՓՄՁ-ների բազմաթիվ խնդիրներ առաջանում են ցածր ձեռնարկատիրական մշակույթի և կառավարչական ցածր ցուցանիշների հետևանքով:

Առաջնահերթ գործողություն 3: Ձեռնարկատերերի և ՓՄՁ-ում զբաղվածների որակավորման բարձրացմանն ուղղված միջավայրի կայացում

Կառավարությունը մտադիր է իրականացնել աշխատուժի կարողությունների պահանջարկի գնահատում ՓՄՁ-ներում և ստացված տեղեկությունների հիման վրա գործարար միջավայրի ներկայացուցիչների հետ համատեղ մշակել կրթական հաստատությունների (մասնավորապես՝ ՄԿՈՒ) կրթական ծրագրեր և դասընթացներ:

Միաժամանակ, հիմք ընդունելով ՓՄՁ-ներում առկա տեխնիկական գիտելիքի պահանջարկը՝ կառավարությունը աջակցելու է լավագույն փորձագետների ներգրավմանը՝ համապատասխան կարողությունների զարգացման, փորձի փոխանակման նպատակներով:

Առաջնահերթ գործողություն 4: ՓՄՁ-ի կողմից գիտության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և տեխնոլոգիական լուծումների նկատմամբ պահանջարկի խրախուսման ծրագրի մշակում և իրագործում

Կառավարությունը մտադիր է խթանել ՓՄՁ-ների պահանջների բավարարմանը ուղղված նորարարական գաղափարները և աջակցել գիտական ոլորտի, ՏՏ ընկերությունների և ՓՄՁ-ների միջև կապերի ամրապնդմանը, այդ թվում տեխնոպարկերի ռեսուրսների օգտագործմամբ:

ՀՀ կառավարությունը նպատակ ունի ՏՏ համայնքի հետ համատեղ աջակցել ՓՄՁ-ներում ՏՏ և ավտոմատացման լուծումների մասին տեղեկացվածության մակարդակի բարձրացմանը և աջակցել սկսնակ ձեռներեցների կողմից համապատասխան լուծումների կիրառությանը առաջին քայլեր կատարելիս:

Հաշվի առնելով փոքր ձեռնարկության համար տեխնոլոգիայի ներմուծման դժվարությունը կառավարությունը իրականացնելու է ռեսուրսների, գիտահետազոտական և տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքների համատեղ օգտագործման, ինկուբատորների և կլաստերների ձևավորման ծրագրեր:

Մեր Միության փորձառությունը ՓՄՁ խնդիրների վերաբերյալ ցույց է տալիս, որ պետական գնումների համակարգը իրականում չի խթանում նորարարությունը ՓՄՁ շրջանում: Պետական գնումների կարծրացած չափանիշներով մրցույթներ հայտարարելը , զրկում է ՓՄՁ-ներին ինքնուրույն և նորարարական լուծումներ առաջարկելու հնարավորությունից: Ավելի նպատակահարմար կլինի, որ պետական գնումներում ներկայացվեն խնդիրները և գնման արդյունքի կիրառությունը, որոնց պարագայում կազմակերպությունները նորարարական

լուծումներով կապահովեն տվյալ նպատակի ստացումը: Հարկ ենք համարում նշել, որ մեր կողմից իրականացված աշխատանքային խմբային քննարկումները (ֆոկուս-խումբ քննարկումներ) սույն հետազոտության ընթացքում, ցույց են տվել, որ ՏՏ ծառայությունները և արտադրանքը թույլ կիրառություն ունեն ՀՀ ՓՄՁ-ների շրջանում, քանի որ ՓՄՁ-ները չեն կարողանում ապահովել համարժեք վճարումներ արտերկրների պատվիրատուների համեմատ: Ստացվում է, որ ՓՄՁ-ների ցածր եկամտաբերությունը էական խոչընդոտ է օգտվելու ՏՏ արտադրանքներից:

Առաջնահերթ գործողություն 5: Ձեռնարկատիրական մշակույթի զարգացում

Կառավարությունը կրթական համակարգի բոլոր մակարդակներում նպատակ է ունենալու տեսանելի դարձնել ձեռներեցությունը շրջանավարտներին՝ որպես կարիերայի տեսակ, նպաստել ձեռներեցին հատուկ մտածողության և հատկանիշների զարգացմանը (առաջնորդություն, պատասխանատվություն, պրոակտիվություն, ռիսկի դիմելու պատրաստակամություն և այլն), նպաստել աշակերտների/ուսանողների ձեռնարկատիրական հմտությունների զարգացմանը (թիմային աշխատանք, հաղորդակցություն և ներկայացման հմտություններ, ծրագրերի կառավարում, ժամանակի կառավարում և այլն): Այս առումով անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել ՀԳՀՄ կողմից 1000 կազմակերպության շրջանում հմտությունների վերաբերյալ հետազոտությունը և դրա արդյունքում մշակված ՀԳՀՄ քաղաքականությունը (Policy Paper), որոնք տեղադրված են ՀԳՀՄ կայք էջում www.employers.am :

Մեր Միության հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ՓՄՁ-ները ճկունություն և ռեսուրսների խնայողություն ցուցաբերելու համար , ձգտում են մի քանի աշխատանքներ կատարել նույն աշխատողի միջոցով, նրա վրա դնելով մի քանի գործառույթներ: Հետևաբար ՓՄՁ-ների համար անհրաժեշտ է դառնում տարբեր կարողություններով և հմտություններով աշխատողներ ունենալը:

Ինչպես ցույց են տալիս վերևում նշված մեր հետազոտությունները ներկա կրթական համակարգը դժվարանում է նույնիսկ մեկ մասնագիտությամբ անհրաժեշտ հմտությունների և համապատասխան մասնագիտությունների ապահովելը, ուր մնաց ՓՄՁ-ների համար մի քանի մասնագիտությամբ հմտություններով ապահովելը: Այսինքն հրատապ է դառնում մասնագետի ուսուցանելը ՓՄՁ ներսում: Հետևաբար, այս պարագայում, կրթությունը տեղափոխելով ՓՄՁ դաշտ պետական և ոչ պետական աջակցությունը պետք է ուղղորդել ՓՄՁ կազմակերպությունում մասնագիտական վերապատրաստումներին և դրանց սուբսիդավորմանը:

Հաշվի առնելով սկսնակ ձեռնարկատերերի շրջանում կանանց և երիտասարդների համեմատաբար ցածր ներկայացվածությունը՝ կարևորվելու է թիրախավորված միջոցառումների իրականացումը՝ ուղղված կանանց և երիտասարդության շրջանում ձեռներեցության ավելացմանը՝ հատկապես մարզերում: Այն ներառելու է իրազեկման, ուսուցողական, մենթորների ներգրավման միջոցառումներ: Կարևորվելու է հայրենադարձների ինտեգրումը երկրի ձեռնարկատիրական համայնքում:

Հայաստանի Գործատուների Հանրապետական Միությունը իր կանոնադրական նպատակների շրջանակում կարևում է կայուն զբաղվածությունը, ինչպես նաև կանանց և տղամարդկանց աշխատանքային հավասար իրավունքների ապահովումը, կանանց և երիտասարդների զբաղվածության խթանումը: ՀԳՀՄ-ն իր գործընկերների հետ այն իրականացնում է երեք ուղղություններով՝

1. Միջազգային կոնվենցիաների պահանջների կատարում, հատկապես ՀՀ կողմից վավերացված կոնվենցիաների պարագայում:
2. ՀՀ Աշխատանքային օրենսգրքի և հարակից օրենքների շարունակական բարելավում:
3. Եռակողմ Սոցիալական գործընկերության միջոցով:

3.5. ՓՄՁ սուբյեկտների համար շուկաների հասանելիության ապահովում

Շուկաների հասանելիությունը թույլ է տալիս ձեռնարկություններին աճել՝ օգտագործելով իրենց առավելագույն կարողությունները, այսինքն բարձրացնելով արտադրողականությունը՝ հասնել մրցունակ և կայուն դիրքի: Հաշվի առնելով, որ Հայաստանն ունի փոքր ներքին շուկա ուստի որպես քաղաքականության հիմնական առաջնահերթություն, կարևորվում է մրցունակության բարձրացումը և արտահանման հաշվին տնտեսական աճի ապահովումը:

Արտահանման ոլորտում շուկաներ մուտք գործելու և անհրաժեշտ վստահություն ձեռք բերելու տեսանկյունից, ՀԳՀՄ-ն կարևորում է պետական աջակցությունը միջազգային սերտիֆիկացման գործընթացներում, հատկապես հետևյալ ուղղություններով՝ GlobalGap, CE, ISO, HALAL և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ աշխարհի շատ երկրներում ՓՄՁ-ներն արտահանման գործարքներում ունեն թույլ դերակատարում, ինչը պայմանավորված է արտահանման ավելացման համար ՓՄՁ-ների մոտ առկա մի շարք խնդիրներով, մասնավորապես՝

- արտաքին շուկաներում ՓՄՁ-ների արտադրանքի ցածր մրցունակությունը՝ համապատասխան որակի ստանդարտներին չբավարարելու պատճառով
- ՓՄՁ-ների համար արդյունավետ մարքեթինգի և լոգիստիկայի իրագործման խնդիրներ
- արտաքին շուկաների վերաբերյալ տեղեկատվության պակաս
- արտաքին շուկաների համար ՓՄՁ-ների արտադրանքի ոչ բավարար ծավալ, կանոնավոր մատակարարումներ իրականացնելու դժվարություն:

Այս պարագայում կարևոր դերակատարություն կարող է ունենալ ՀՀ-ի համար, կարևոր խաչմերուկ և գործընկեր հանդիսացող երկրներում, ապրանքների կուտակային բազաների ստեղծումը, լոգիստիկ կենտրոնների հիմնադրումը կամ վարձակալությունը, ինչպես նաև սուպերմարկետների հիմնումը տարբեր երկրներում, հատկապես հայկական սփյուռքի կարևոր կենտրոններում:

Առաջնահերթ գործողություն 1: ՓՄՁ-ներին նոր շուկաներ մուտք գործելիս շարունակական աջակցություն

Կառավարությունը մտադիր է բարձրացնել ՓՄՁ-ների համար արտահանման և ներմուծման ընթացակարգերի վերաբերյալ տեղեկատվության հասանելիությունը և մատչելիությունը, ինչպես նաև իրականացնել արտաքին շուկաներում առկա հնարավորությունների (գործող առևտրային ռեժիմների և շուկաների վերաբերյալ տեղեկատվույթուն) և ռիսկերի վերաբերյալ ՓՄՁ շրջանում տեղեկատվության տարածման աշխատանքներ:

Հիմք ընդունելով արտաքին առևտրի ոլորտում առկա վարչարարական բարդությունները, կառավարությունը մտադիր է գործարկել արտաքին առևտրի մեկ պատուհան համակարգը, ինչը կնպաստի արտահանման և ներմուծման գործողություն իրականացնող ՓՄՁ-ների ծախսերի կրճատմանը:

Վարչարարական բարդությունները ըստ Միության փորձառության կարող են էականորեն պարզեցվել և լուծվել նաև Միության և բիզնես ասոցիացիաների առևտրային կապերը և ստորագրած համագործակցության հուշագրերը արդյունավետ օգտագործելու ճանապարհով: Նմանատիպ հուշագրերի ընդհանուր թվաքանակը առնվազն գերազանցում է 150-ը: Պետական աջակցությունը կարող է տրամադրվել նաև այդ հուշագրերով նախատեսված առևտրային և տնտեսական կապերը խթանելու համար: Բացի այդ ՀԳՀՄ-ն կարևորում է ՀՀ տնտեսական

բաղադրիչի ներառման կարևորությունը դիվանագիտության և արտաքին քաղաքականության մեջ, որը կարող է ստեղծել արտահանման և առևտրային ինտեգրման նոր հնարավորություններ:

Առաջնահերթ գործողություն 2: Արտաքին շուկաներում ՓՄՁ-ների տեսանելիության բարձրացում՝ առևտրի և ներդրումների խթանման նպատակով:

ՀՀ կառավարությունը ուղղակիորեն աջակցելու է հայկական ՓՄՁ-ների արտաքին շուկաներում ներկայացվածության բարձրացմանը: Այս նպատակով, բացի արդեն գործող աջակցության գործիքներից, այն է աջակցություն ցուցահանդեսներին և գործարար համաժողովներին մասնակցությանը, կառավարությունը մտադիր է մասնավոր հատվածի հետ քննարկել գործիքակազմի, ինչպես նաև դրա ավելի նպատակային թիրախավորման հնարավորությունները և մշակել համապատասխան գործողությունների ծրագիր:

Նախատեսվում է միջոցառումների իրականացում «Made in Armenia» բրենդի կայացման, մասնավորապես՝ միջազգային շուկաներում հայաստանյան արտադրողների ներկայացվածության և ճանաչելիության աստիճանի բարձրացման ուղղությամբ:

Մեր Միության կարծիքով ՓՄՁ-ների տեսանելիությունը կարելի է բարձրացնել նաև ՀՀ-ում կայանալիք ցուցահանդեսների և գործարար ֆորումների միջոցով, օրինակ ՀՀ-ում կազմակերպելով միջազգային ցուցահանդես հետևյալ անվանումով՝ «ՀՀ արտահանման պոտենցիալը»:

Առաջնահերթ գործողություն 3: Թիրախային շուկաների պահանջների համապատասխանեցման գործընթացի տեխնիկական աջակցություն

Կառավարությունը մտադիր է աջակցել հայկական ՓՄՁ-ներին արտաքին շուկաներում առկա պահանջները հատկորոշելու և դրանց համապատասխանությունը ապահովելու և ապացուցելու գործում: Այս առումով կառավարությունը մշակելու է համապատասխան գործիքների և քայլերի փաթեթ, որը կներկայացնի մասնավոր հատվածի քննարկմանը:

Առաջնահերթ գործողություն 4: Լոգիստիկ/պահեստային տնտեսությունների կայացում

Կառավարությունը մտադիր է մշակել գործիքակազմ, որը կաջակցի ՀՀ-ում ՓՄՁ-ներին լոգիստիկ, պահեստային և այլ հարակից ծառայություններ մատուցող լոգիստիկ/արտահանման կենտրոնների կայացմանը:

Առաջնահերթ գործողություն 5: Էլեկտրոնային առևտրի ընդլայնման համար նպաստավոր միջավայրի ձևավորում

Այս գործողության շրջանակներում կառավարությունը մտադիր է ուսումնասիրել վճարային համակարգերի և փոստային ծառայությունների շուկան, անհրաժեշտության դեպքում մշակել ինստիտուցիոնալ և օրենսդրական բարեփոխումների օրակարգ: Ի լրումն մշակվելու է ձեռնարկ համաշխարհային և տարածաշրջանային էլեկտրոնային հարթակներում արտադրանքի վաճառքի բոլոր փուլերի վերաբերյալ, ինչպես նաև խթանվելու է մարզերում գործող ՓՄՁ-ների արտադրանքի էլեկտրոնային վաճառքը հանրապետության տարածքում:

Մեր կարծիքով կարելի հավաքագրել առկա և մշակվող էլեկտրոնային հարթակների մասին տեղեկատվություն, դիտարկել դրանց առևտրային հնարավորությունը (Տվյալների բազան, համալրման արագությունը, հարթակից օգտվողները, հարթակի առևտրային ճկունությունը և այլն): Այնուհետև, դիտարկել դրանց արդյունավետության բարձրացման պետական աջակցությունը միջազգային առևտրային ցանցերի ՀՀ մուտք գործելու նպատակահարմարության տեսանկյունից:

Առաջնահերթ գործողություն 6: Խթանել ՓՄՁ-ների մասնակցությունը պետական գնումներին

Կառավարությունը մտադիր է բարձրացնել պետական գնումների և դրանց ընթացակարգերի վերաբերյալ տեղեկատվության մատչելիությունը ՓՄՁ-ի համար և դիտարկել ՓՄՁ-ի համար վարչական խոչընդոտների վերացման հնարավորությունը, ինչպես նաև վեր հանել ԵԱՏՄ անդամ երկրների պետական գնումներին հայկական ընկերությունների մասնակցության հնարավորությունները: Ներկայումս ԵԱՏՄ շրջանակում մշակվում են մունիցիպալ գնումներին մասնակցելու հնարավորությունները, սակայն կիրառման գործընթացները դեռևս կանոնակարգման կարիք ունեն:

Առաջնահերթ գործողություն 7: Նպաստել ՓՄՁ-ների ինտեգրմանը խոշոր ձեռնարկությունների արժեքի շղթայում

Զարգացած տնտեսություններում աճի և զարգացման անհրաժեշտ նախապայման է ՓՄՁ-ների ընդգրկումը խոշոր ձեռնարկությունների արժեքային շղթաներում:

Կառավարությունը նպատակ ունի կապող օղակ հանդիսանալ խոշոր ձեռնարկությունների, արտահանողների և տեղական ՓՄՁ-ներ համագործակցության կայացման համար: ՓՄՁ-ներին պետք է ցուցաբերվի աջակցություն խոշոր ձեռնարկությունների պահանջները հասկանալու և շուկայում տեսանելիության բարձրացման հարցում: Ավելին, անհրաժեշտ է խրախուսել ՓՄՁ-ների միավորումը, քանի որ նրանց առանձնացված կարողությունները կարող են բավարար չլինել մեծ շուկաներում անհատական գործունեության համար:

Այստեղ դարձյալ ցանկանում ենք հիշեցնել ՀՀ շուկայում գործող խոշոր և միրո ու ՓՄՁ միջև համագործակցության մեր առաջարկած մոդելի կիրառությունը:

3.6. Ինստիտուցիոնալ բարենպաստ միջավայրի ապահովում

ՀՀ կառավարությունը նախատեսում է ՓՄՁ զարգացմանը նպաստող էկոհամակարգի բարելավման ուղղությամբ իրականացնել համապարփակ միջոցառումներ՝ հիմքում դնելով պետական, մասնավոր և միջազգային կազմակերպությունների կամ ծրագրերի շրջանակներում ՓՄՁ աջակցությանն ուղղված ծրագրեր իրականացնող կառույցների աշխատանքի ներդաշնակեցումը: Կառավարությունը կնպաստի պետական, այդ թվում՝ տարածքային մակարդակում գործող, կառույցների կարողությունների զարգացմանը, գործառույթների և դրանց կողմից առաջարկվող պրոդուկտների դիվերսիֆիկացմանը, հատկապես այն ոլորտներում, որոնք պահանջված են ՓՄՁ-ների կողմից, սակայն չեն իրականացվում կամ իրականացվում են մասամբ՝ մասնավոր և/կամ միջազգային կառույցների կողմից:

Պրոդուկտների/ծառայությունների մշակման ընթացքում հիմնական սկզբունքները կլինեն դրանց հասանելիությունը ՓՄՁ-ների լայն շրջանակներին, հատկապես մարզերում, հիմնականում ծառայությունների թվայնացման հաշվին՝ պահելով շահառուների հետ շարունակական արդյունավետ երկխոսություն:

Նպատակ ունենալով խրախուսել երկրի բնակչության ստեղծարար կարողությունների ներդրումը նորաստեղծ ձեռնարկություններում՝ կառավարությունը ներդնելու է «մեկ պատուհան» ընթացակարգը, որը կմիավորի խորհրդատվական, ֆինանսական, ինչպես նաև մենթորների ծառայությունները:

Առանձնահատուկ ուշադրություն կդարձվի վիճակագրական տվյալների որակի և մատչելիության բարձրացմանը՝ հաշվի առնելով դրանց կարևորությունը ինչպես կառավարության համար արդյունավետ քաղաքականության մշակման, այնպես էլ ՓՄՁ-ների համար՝ իրենց գործունեությանն առնչվող որոշումներ կայացնելու տեսանկյուններից:

ՀԳՀՄ փորձագիտական տեսակետն է՝ դասակարգել և զարգացնել խորհրդատվական ծառայությունները, բարձրացնելով դրանց որակը և ընդլայնելով տեսականին:

Կարծում ենք, որ խորհրդատվական ծառայությունների ոլորտում հատուկ գնահատման հետազոտություն իրականացնելու արդյունքում, հնարավոր կլինի խթանել բացակայող խորհրդատվական ծառայությունների տեսակը, միջազգային լավագույն փորձի հիման վրա և հաշվի առնելով տեղական կարիքները պետական աջակցությամբ կարելի է խթանել խորհրդատվական արդյունավետ փաթեթների ձևավորմանը:

Առաջնահերթ գործողություն 1: Մասնավոր-պետություն երկխոսության մեխանիզմների կայացում և կիրառություն:

Կառավարությունը մտադիր է կայացնել մասնավոր-պետություն երկխոսության մի շարք մեխանիզմներ, որոնց թվին է դասվելու ՓՄՁ խորհրդի նոր աշխատակարգը, օնլայն հարթակները: Կառավարությունը մտադիր է նաև մասնավոր հատվածի հետ քննարկել հնարավոր այլ մեթոդներով հետադարձ կապի հաստատումը և մշակել համապատասխան լուծումների փաթեթ: Արդյունքում ՓՄՁ-ին առնչվող պետական քաղաքականությունը կիրագործի «Think Small First» սկզբունքը: Այս գործողության իրականացման ճանապարհին կարևորվելու է բիզնես անդամակցության վրա հիմնված կազմակերպությունների դերի բարձրացումը:

Առաջնահերթ գործողություն 2: Պետական աջակցության կառույցների կարողությունների զարգացում և նրանց գործունեության արդյունավետության և թափանցիկության բարձրացում՝ կորպորատիվ կառավարման, հաշվետվողականության մեխանիզմների ներդրմամբ:

Կառավարությունը մտադիր է զգալիորեն հզորացնել ՓՄՁ աջակցություն տրամադրող կառույցներում առկա մարդկային և ֆինանսական կարողությունները՝ հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝

- սկսնակ ձեռներեցներին պատշաճ աջակցության տրամադրում՝ ինտեգրված «մեկ պատուհան» գործընթացում
- ձեռներեցների թիրախային խմբերի (սոցիալական ձեռնարկություն, նորարարական ծրագրեր, արտահանման ուղղված ծրագրեր) աջակցության պրոդուկտների մշակում և ներդնում
- գործող ՓՄՁ-ների մոտ ծագող հարցերի և խնդիրներին արձագանքման համար անհրաժեշտ կարողությունների զարգացում

Առաջնահերթ գործողություն 3: Վիճակագրության բարելավում

Քաղաքականության և ռազմավարության որակը բարելավելու նպատակով կառավարությունը մտադիր է զգալիորեն բարելավել ՓՄՁ վերաբերյալ առկա վիճակագրությունը և վերլուծական արդյունքը: Այս նպատակին հասնելու համար նախատեսվում է իրականացնել պարբերական հարցումներ, առկա խնդիրների վերհանման և հետադարձ կապի ապահովման նպատակով, էականորեն բարելավել պաշտոնական վիճակագրությունը, օպերատիվ տեղեկությունների հավաքագրման մեխանիզմները, ինչպես նաև ապահովել ՀՀ ֆինանսական սեկտորում ՓՄՁ-ի վարկերի վերաբերյալ քանակական և որակական տեղեկատվության առկայությունը:

Մեր կարծիքով անհրաժեշտ է ըստ լավագույն օգտագործել միությունների և բիզնես ասոցիացիաների վերլուծական և հետազոտական պոտենցիալը: Մասնավորապես Հայաստանի Գործատուների Հանրապետական Միությունը սկսած 2008թ. մինչ օրս պարբերաբար իրականացնում է հետազոտական և վերլուծական ծրագրեր, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ձևով առընչվում են ՓՄՁ-ներին և առանձին ոլորտային խնդիրներին: Միայն ՓՄՁ ոլորտում ՀԳՀՄ-ն իրականացրել է 7 հետազոտական ծրագրեր, իսկ հարակից խնդիրների վերաբերյալ առնվազն 8 հետազոտական կամ վերլուծական ծրագրեր: Դրանց մասին հրատարակված նյութերը գտնվում են ՀԳՀՄ կայք էջում www.employers.am

Առաջնահերթ գործողություն 4: ՓՄՁ-ի աջակցության ոլորտում ծրագրեր իրականացնող դոնորների աշխատանքի համակարգում:

Կառավարությունը սերտորեն և ակտիվորեն կհամագործակցի միջազգային հանրության հետ՝ ռեսուրսների մոբիլիզացման արդյունավետ գործընթաց հիմնելու համար: Այն կոչված է լինելու ապահովել միջազգային դոնոր համայնքի միջոցներով պետական ֆինանսավորման լրացումը ժամանակին և միասնական մոտեցմամբ: Ռեսուրսների մոբիլիզացման գործընթացն առաջնորդվելու է ՓՄՁ ռազմավարությամբ և դրա հիման վրա մշակված գործողությունների ծրագրերով: Գործող ծրագրերի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկատվությունը պետք է հասանելի դառնա «մեկ պատուհան» համակարգի շրջանակներում:

Հարկ ենք համարում «մեկ պատուհան» համակարգի շրջանակում նախատեսել նաև գործարար միությունների և բիզնես ասոցիացիաների ներառումը համակարգում:

3.7. Իրավական բարենպաստ միջավայրի ապահովում

Չնայած ընդհանուր բարենպաստ մթնոլորտին՝ գործարար միջավայրը ձևավորող օրենսդրությունն ունի շարունակական բարելավման անհրաժեշտություն:

Ստեղծված տնտեսական իրողությունների պայմաններում անհրաժեշտ է վերանայել որոշ կարգավորումներ, որոնց դեպքում ՓՄՁ սուբյեկտները ունենում են զարգացման լուրջ դժվարություններ: Այդ դժվարությունների հաղթահարման համար սույն ռազմավարությամբ նախատեսված գործողությունները կիրականացվեն հետևյալ մի քանի ուղղությամբ.

Առաջնահերթ գործողություն 1: ՓՄՁ ազդեցության գնահատման մեխանիզմների մշակում և գործադրում

Կառավարությունը մտադիր է մշակել ՓՄՁ կարգավորման ազդեցության գնահատման մեխանիզմներ: Նման մեխանիզմի առկայությունը թույլ կտա վերհանել գործող կամ առաջարկվող կարգավորումների ազդեցությունը ՓՄՁ համայնքի տեսանկյունից և քննարկման առարկա դարձնել առավել խնդրահարույց կարգավորումները:

Մեր կարծիքով անհրաժեշտ է ընդգծել ՓՄՁ դերակատարությունը համայնքային և մարզային զարգացման ծրագրերում: Բացի այդ օգտակար կլինի ՓՄՁ գործոնի ներառումը տարբեր ընտրական ծրագրերում, հատկապես՝ համայնքային, դրանք դարձնելով ընտրական ծրագրերի ռացիոնալ ծրագրային չափանիշ:

Առաջնահերթ գործողություն 2: Հարկային/մաքսային/այլ վարչարարական բեռի գնահատում և պարզեցում ՓՄՁ-ների համար

Կառավարությունը մտադիր է իրականացնել վարչարարական բեռի խորքային գնահատում, վեր հանել բեռի առաջացման հիմքերը, մասնավոր հատվածի հետ քննարկումների արդյունքում մշակել հնարավոր լուծումների փաթեթ և փոխադարձ համաձայնությամբ իրականացնել առավել բարձր ազդեցություն ունեցող լուծումները:

ՀԳՀՄ-ն իր կայք էջում տեղադրել է հարկային բեռի և ձեռնարկությունների փակման պատճառների վերաբերյալ երկու տարբեր վերլուծական զեկույցներ , որոնք պարունակում են համապատասխան լուծումների և բարեփոխումների առաջարկներ:

4. ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵԿՈՒՅՑ

4.1. Հետազոտության նպատակները

Հայաստանի գործատուների հանրապետական միությունը (այսուհետ՝ Գործատուների միություն) և Բուլղարիայի Զարգացման Աջակցությամբ իրականացրել է Բարենպաստ միջավայր և պետական աջակցության արդյունավետ գործիքակազմ ՓՄՁ կայուն զարգացման և կայուն զբաղվածության համար ՀՀ տնտեսության տարբեր ճյուղերում ծրագիրը *, ներառելով հետևյալ կարևոր հարցերը*՝

- Արտահանման զարգացման հնարավորությունը,
- արտադրական վիճակը,
- արդյունաբերական զարգացման հնարավորությունները՝ պայմանավորված այդ ընկերությունների՝
  - արտադրական և տեխնիկական պարկով,
  - առկա և անհրաժեշտ մասնագետներով,
  - տեխնոլոգիաներով և թողարկվող արտադրանքով,
  - գիտական և արդյունաբերական զարգացման ներուժով,

Վերը նշված 5 արդյունաբերական ոլորտներն են՝

- արևային տեխնոլոգիանե, սարքաշինություն և SS,
- դեղագործություն,
- մետալուրգիա (ներառյալ՝ մետաղագործություն) և քիմիական արդյունաբերություն,
- ոսկեգործությունն ու ադամանդագործություն,
- թեթև արդյունաբերություն (տեքստիլ, կաշվի, սննդի արդյունաբերություն):

Ուսումնասիրությունը նպատակն է օգնել զինել ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարությանը անհրաժեշտ բազմակողմանի տվյալներով, որոնց հիման վրա հնարավոր կլինի մշակել/բարելավել այս հինգ **արդյունաբերական ճյուղերի զարգացման հայեցակարգը,** արտահանման ռազմավարությունը և պետական աջակցության անհրաժեշտ գործիքակազմը, ներառյալ յուրաքանչյուր ոլորտի առանձնահատուկ սպասելիքները:

Ճյուղային մոտեցման շրջանակներում արդյունաբերական քաղաքականության օրինակներ տարբեր ժամանակներում կիրառել են ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Շվեդիան, Հարավային Կորեան, Հնդկաստանը, Ճապոնիան և շատ այլ երկրներ:

Ե՞րբ է առանձին արդյունաբերական ճյուղերի թիրախային զարգացումը արդյունավետ

Ճյուղային մոտեցումը ենթադրում է գերակա ճյուղերի և արտադրությունների աջակցություն, ինչպես նաև **տնտեսական գործունեության նոր տեսակների ստեղծում, օրինակ՝:**

Շուկան ինքն իրեն ընդունակ չէ ժամանակին բացահայտել այն ճյուղերը, որոնց վրա կարելի է հիմնվել ապագայում և արագ կենտրոնացնել անհրաժեշտ ռեսուրսներն այդ ճյուղերի արագացված զարգացման համար:

Այլ խոսքով՝ **շուկան ի վիճակի չէ անցկացնել տնտեսության արագացված կառուցվածքային վերակառուցում:** Դա պետության գործառույթ է. **Տնտեսության կառուցվածքը կարգավորում է պետությունը, ո՛չ շուկան:**

Օրինակ, զարգացող երկրներում դժվար է գտնել առաջադիմող ինդուստրիա, որը չլինի արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման արդյունք: Այդ առումով,

տնտեսության զարգացման հարցում պետական միջամտությունը կարևոր է, բայց **այն արդարացվում է միայն այն ժամանակ, երբ միաժամանակ, զարգացման կոնկրետ իրավիճակում, ունի կառուցվածքային վերափոխման կոնկրետ նպատակներ:**

Եվ հետևաբար, **տնտեսության զարգացման ճյուղային մոտեցումը ինքնանպատակ չի, և արվում է տնտեսության կառուցվածքը կարգավորելու կամ վերակառուցելու ու փոխելու նպատակով:**

Ավելին.

Ճյուղային մոտեցումը արդյունավետ է, երբ կոնկրետ արդյունաբերական ճյուղը դեռ չի ընկել զարգացման դինամիկ ռիթմի մեջ: Երբ արդյունաբերության ճյուղը սկսում է դինամիկ զարգանալ, ապա պետությունը այլևս անընդունակ է զարգացման կողմնորոշվածությունը ուղղորդել:

Ուստի պետության դերը տնտեսության կառուցվածքը փոխելու հարցում ամենաարդյունավետն է, երբ տնտեսության կոնկրետ ճյուղը դեռ թերի զարգացած է կամ զարգացած չէ:

Ճյուղային մոտեցումը կիրառելի է սննդի արդյունաբերությունում՝ որպես երկրի պարենային անվտանգությունն ապահովող ոլորտ, ինչպես նաև էներգետիկայի և տրանսպորտի ճյուղերում՝ որպես տնտեսական անկախության և կառուցվածքային վերափոխումների համար նախադրյալներ ստեղծող ոլորտներ:

Ճյուղային մոտեցումը կիրառելի է նաև պետություն-մասնավոր հատված համագործակցության միջոցով և **նորամուծական մոտարկման շրջանակներում** տնտեսական գործունեության նոր տեսակների ստեղծման դեպքում:

Ներկայումս Հայաստանը փորձում է իրականացնել արտահանմանը կողմնորոշված արդյունաբերական քաղաքականություն, որն իսկապես կարող է դառնալ մոնետարիստական քաղաքականության իրական այլընտրանքը:

Սակայն դեռևս Հայաստանում ***ձևակերպված չեն արդյունաբերական քաղաքականության ընդհանուր տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը՝ այսինքն՝ ինչ տնտեսական կառուցվածքի է ձգտում Հայաստանը և ինչպես կարելի է դրան հասնել, և չկա այդ տնտեսական կառուցվածքի*** *իրականացման կազմակերպական-կառավարչական կոնկրետ մեխանիզմի և* ***տնտեսական իմաստի ըմբռնումը***: Սույն հետազոտությունը լրացնում է այդ պակասը:

Արդյունաբերական քաղաքականության մոտեցումները, գործիքները և մեթոդները պետք է համարժեք լինեն տնտեսական քաղաքականության նպատակներին:

Ճյուղային մոտեցմանը բնորոշ սելեկտիվ (ընտրանքային) գործիքներն ավելի կիրառելի են <u>տնտեսական անվտանգությունն ապահովող ճյուղերի զարգացման</u> կամ գործունեության նոր տեսակների ստեղծման նախաձեռնման համար: Հետագայում կարելի է զարգացնել ինստիտուցիոնալ մոտեցումը, որը կիրառելի է տարածաշրջանային ինտեգրացիայի շրջանակներում արտադրական կոոպերացիայի խթանման տեսանկյունից:

Ինչո՞ւ են ընտրվել հենց այս հինգ արդյունաբերական ոլորտները

Հայաստանի համար խիստ կարևոր է, որ տնտեսության ճյուղերն այնպես զարգանան, որ անմիջականորեն ներգրավեն բնակչությունը աշխատաշուկայում, նվազեցնեն գործազրկությունը և կրճատեն աղքատությունը:

Ներկայումս, օր. Հայաստանի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտը զարգանում է, ունի հարկային արտոնություններ, բայց իր պատվերների գերակշռող մասը արտասահմանյան բիզնեսների համար են և այս ճյուղի մարդկային կապիտալը Հայաստանի տնտեսական ճյուղերի զարգացման համար արդյունավետ չի օգտագործվում: Ուստի, **կարևոր է տնտեսական զարգացումների ապահովումը,** ներառյալ բարձր տեխնոլոգիաների խթանումը, **հատկապես այն արդյունաբերական ճյուղերում, որոնք իրենց զարգացմամբ անմիջականորեն կմեղմացնեն սոցիալական առկա խնդիրները, ինչպիսիք են գործազրկության նվազեցումը և աղքատության կրճատումը ՀՀ-ում:**

<u>Ինչո՞ւ արևային տեխնոյոգիաները և արևային էներգետիկան:</u>

ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիայի ներկայիս աղբյուրները սահմանափակ են.

- **Ատոմակայանը հին է,** նորը կառուցելը և՛ դժվար է, և՛ թանկ:
- **ՋԷԿ-երի շահագործումը ֆինանսական տեսակետից ռիսկային է և ավելի թանկ:**
- **Հիդրոկայանների հեռանկարը Հայաստանում սպառվում է.** Հայաստանը չունի ջրերի կուտակման ցանցեր: Անձրևային տեղումների պակասը, ու աճող շոգը առավել կնվազեցնեն ջրային ռեսուրսները Հայաստանում և, հետևաբար, արագ կնվազի ՀԷԿ-երի օգտակար գործողությունը:

Այլընտրանքային էնէրգիայիան անցնելը դառնում է և՛ անհրաժեշտ, և՛ հնարավոր:

Հայաստանը աշխարհում այն եզակի երկրներից է, որը ոչ միայն **ունի ավելի քան երեք հարյուր արևային /ոչ ամպամած/ օր, այլև արևից ստացվող էներգիայի հզորությունը բարձրորակ է արևի էներգիան օգտագործելու համար:**

Վերջին տարիներին **արևային կիսահաղորդչային բջիջների էժանացումը դարձրել է արևային կայանները ավելի մատչելի** բիզնես ձեռնարկությունների և բնակչության համար: Հայաստանի տարածքում շատ են արևային էներգետիկ կայան տեղադրելու հնարավորությունները և արդյունքում ձեռքբերել էժան **այլընտրանքային էներգիա,** թե՛ ՀՀ տարբեր տարածքներում և թե՛ քաղաքաշինության մեջ (շենքերի և տների տանիքներին արևային պանելներ/կայաններ տեղադրելով):

Արևային սարքերի արտադրության և վաճառքի ծավալները ներքին շուկայում կարող են կազմել նվազագույնը 350 մլն ԱՄՆ դոլար (1 ԱՄՆ դոլարը =390 ՀՀ դրամի):

Արևի հնարավորությունը պետք է օգտագործվի արևային էներգետիկայի և գյուղմթերքների (բանջարեղեն, մրգեր) արտադրությունը խթանելու համար, հասցնելով Գյուղատնտեսության մասնաբաժինը ՀՆԱ-ի մեջ ոչ պակաս 30%:

<u>Ինչո՞ւ դեղագործությունը:</u>

Արդեն 20 տարուց ավել Հայաստանում մշտապես բնակվող **բնակչության թիվը** շարունակաբար **նվազում է** միգրացիայի և ցածր ծննդաբերության հետևանքով (Արմստատ 2021ա, 2021բ): Մինչդեռ վերջին տարիներին **ներկրվող դեղորայքի ու սարքավորումների քանակը աճել է,** ու միայն բժշկական սարքավորումների ոլորտում 2019 թ-ին Հայաստանը ներմուծել է ՝՝60.7 մլն. ԱՄՆ դոլարի արժողությամբ սարքավորում՝ շուրջ 3 անգամ ավելի, քան արտահանել է՝՝ (Թադևոսյան 2021ա, 75): Դեղորայքի ներմուծումը վերջին տարիներին միջինով գերազանցում է 140 մլն ԱՄՆ դոլարը: Սա մասամբ վկայում է, որ <u>բնակչությունը ունի հանրային առողջության խնդիր, քանի որ դեղորայքի ներմուծումը շարունակաբար աճում է:</u>

- Քանի որ ՀՀ-ն **պատերազմող երկիր է, և լոքդաունները ու համաճարակային իրավիճակները** դեռ հավանական են, ապա ռազմավարական տեսակետից նպատակահարմար է դառնում Հայաստանում խթանել սեփական դեղերի արտադրությունը՝ հոգալու պատերազմական իրավիճակների և բնակչությանը համար առավել անհրաժեշտ դեղերի կարիքները:
- Բացի այդ, այս ոլորտը **դինամիկ աճող ոլորտներից** է ՀՀ-ում, և արտադրանքի կեսից ավելին արտահանվում է:
- **<u>Դեղագործության</u> ոլորտը նաև** բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերություն է, որովհետև կիրառվող տեխնոլոգիաները, ժամանակակից սարքավորումները և անձնակազմը իրենց բնույթով նորարարական են և մշտապես պետք է արձագանքեն առողջապահության բնագավառի մարտահրավերներին իրենց արտադրանքի տեսականիով և որակով:
- Մինչդեռ հայկական դեղաբույսերի շուկան ունի իր ուրույն պոտենցիալը հայկական **“Made-in-Armenia” բրենդի զարգացման համար արտահանման տեսակետից,** սակայն դա դեռ լիարժեք չի իրագործվում դեղագործության մեջ/մարկետինգը սահմանափակ է և հիմնականում իրականացվում է միայն թեյերի համար/**:**

<u>Ինչո՞ւ ոսկեգործությունը/ադամանդագործությունն</u> ու թեթև արդյունաբերությունը <u>(տեքստիլ, կաշվի, սննդի արդյունաբերություն)</u>

ՀՀ-ում ամեն չորրորդ բնակիչը աղքատ է (Արմստատ 2021բ, էջ 32), և **սոցիալ-տնտեսական վիճակի լուծումը** կապված է այն **արդյունաբերական ոլորտների հետ, որոնք ունեն մեծ պոտենցիալ ստեղծել շատ աշխատատեղեր:** Այդ ոլորտներն են՝ ոսկեգործությունը/արդյունաբերությունը և տեքստիլ, կաշվի ու սննդի արդյունաբերությունը, որոնց շնորհիվ մի քանի տարում կարող են ստեղծվել հազարավոր աշխատատեղեր՝ բարելավելով սոցիալական վիճակը ՀՀ-ում, այն է՝ գործազրկության նվազում և աղքատության կրճատում:

Տեքստիլ արտադրությունը միշտ եղել է Հայաստանի տնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկը, և Հայաստանը **ԽՍՀՄ-ի առաջատար տեքստիլ մատակարարներից էր** (Շահրիմանյան 2021): **Խորհրդային տարիներին Հայաստանի տեքստիլ ոլորտը պարունակում էր Հայաստանի զբաղվածների 25%-ը** (Շահրիմանյան 2021) և ուներ 115,000 աշխատող (ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն 2013): Այժմ տեքստիլ ոլորտում աշխատում է մոտավորապես 8000 մարդ (Շահրիմանյան 2021):

Հատկապես Ղարաբաղյան պատերազմից հետո ժողովրդի հայրենասիրական միտումներիների շնորհիվ ու Թուրքիայից ներկրվող արտադրանքի հանդեպ էմբարգոյի շնորհիվ **տեղական շուկայում այժմ կա մեծ նախապատվություն գնել “Made in Armenia” արտադրանքն**, որը բացում է **նոր հնարավորություններ նաև ստեղծել նոր աշխատատեղեր տեքստիլ ոլորտում հին տնտեսական ավանդույթների խթանման շնորհիվ** (Շահրիմանյան 2021):

2018 թ.-ի հեղափոխությունից հետո տեքստիլ ոլորտում հագուստի արտադրությունը աճել է 28%-ով, և 2010 թ.-ից առ այսօր այս ոլորտում տնտեսվարող սուբյեկտների թիվը կրկնապատկվել է՝ լինելով տարեկան ամենաարագ աճողը, այլ ճյուղերի համեմատ (Enterprise Armenia տվյալները նշված Շահրիմանյան 2021): Իսկ տարեկան այս ոլորտում զբաղվածների թիվը աճում է 20%-ով (Enterprise Armenia տվյալները նշված Շահրիմանյան 2021):

Չնայած որ ինտուիտիվ տեսակետից ենթադրվում է, թե այս ոլորտներում մասսայական արտադրությունը զարգացման խթանիչ է, բայց **ձեռքի աշխատանքն ու յուրօրինակ գործերի արտադրությունը թե՛ ոսկեգործության, թե՛ տեսքստիլ ու կաշվի արտադրության ոլորտներում ունի մեծ պոտենցիալ ստեղծել նոր աշխատատեղեր:**

Հայաստանն ունի **դարավոր ավանդույթների վրա հիմնված մեծ մշակույթ և մարդկային կապիտալ ոսկեգործության, կաշվի և սննդի /չիրերի ու պահածոների/ արտադրության ոլորտներում:**

- Ու **հատկապես ձեռքի աշխատանքը "Made-in-Armenia" հայկական բրենդի զարգացման համար ունի շատ հեռանկարային նշանակություն:**

- Հայկական զարդանշանները, կիսաթանկարժեք քարերը, կաշվի, քարերի մշակման ավանդույթները ու հենց մեր ազգային նախշերի յուրօրինակությունը ստեղծում են այս ոլորտի համար արտահանման պոտենցիալ ու **նիշ** նոր շուկաներ մտնելու համար քանի որ յուրօրինակ ձեռքի աշխատանքը կարող է ավելի թանկ վաճառվել, քան մասսայական գործարանային արտադրության շաբլոնները: Ձեռքի աշխատանքի ՛՛**Made-in-Armenia" հայկական բրենդի զարգացումը անմիջականորեն կազդի բնակչության աշխատաշուկայում ներգրավվածության և կենսամակարդակի վրա:**

- **Ուստի ոչ միայն պետք է տեխնոլոգիապես հագեցած կամ առաջավոր արդյունաբերությունը զարգացնել, *այլև ավանդույթների վրա հիմնված այն ոլորտները, որոնցում բնակչությունը արդեն ներգրավված է:***

***Այդ ոլորտների հանդեպ պետության կողմից խթանվող ինստիտուցիոնալ զարգացման մոդել դեռ չկա,* և այն անհրաժեշտ է ստեղծել:**

- Իսկ սննդի ոլորտում Հայաստանը հաջողությամբ արտադրում է պահածոներ, հյութեր, կոմպոտներ, մուրաբաներ, չրեր և իր նիշը արդեն որոշակի գտել է միջազգային շուկաներում՝ ՌԴ, ԵԱՏՄ, ԱՄՆ: **Հավելյալ արժեքի ստեղծման մեխանիզմները,** օր. փաթեթավորումը և դիզայնը պետք է խթանել ու շեշտադրել:

<u>Ինչո՞ւ սարքաշինությունն ու մետալուրգիա (ներառյալ՝ մետաղագործությունը)</u>

Սարքաշինությունը և մետալուրգիան հանդիսանում են բարձր տեխնոլոգիատար արտադրության ոլորտներ, և եթե արտահանվող մշակող արդյունաբերության մեջ 2010թ-ին կազմում էր 1%-ը, ապա 2019-թ-ին արդեն կազմում էր 10%-ը (Թադևոսյան 2021բ): Այսինքն արտահանման դինամիկ աճող ոլորտ է:

Սարքաշինությունն ու մետալուրգիան, այդ թվում մետաղագործության ոլորտները, իրար հետ կապված են և ՀՀ-ում ունեն զարգացման մի քանի նոր հնարավորություններ.

- **Բազմազան մետաղական իրերի արտադրություն Հայաստանն արդեն ունի, ի տարբերություն հետ-Խորհրդային տարիներին,** երբ ներմուծում էին մետաղաիրերի

մեծ մասը: Ներկայումս ՀՀ-ում մի քանի գործարան արդեն մետաղական իրեր և կորպուսներ են արտադրում:

- ՀՀ-ում **կան մալուխների (կաբելի) գործարաններ**, որոնք արտադրում են լավորակ ալյումինե և պղնձե լարեր:
- ՀՀ-ում **արտադրվում են նաև կոմպոզիտային նյութեր՝** ապակուց կամ բազալտ քարից թելեր, որոնք կարող են օգտագործվել մետաղին փոխարինող և ավելի թեթև ու դիմացկուն տարբեր առարկաներ ստանալու համար:
- ՀՀ-ում կան բնական պիգմենտների, էկոներկերի և բարձորակ **ներկերի արտադրություններ՝ հակա-կոռուզիոն հատկանիշներով, որոնք կարևոր են մետաղաշինության համար:**
- Ինժեներական միտքը նույնպես սկսել է զարգանալ՝ կան փոքր ձեռնարկություններ, որ զբաղվում են նախագծումներով:
- Նյութաբանության ոլորտում առկա են որոշակի նորարարություններ և գյուտեր:

Սրանք հնարավորություն են տալիս զարգացնել սարքաշինությունը, որը կնպաստի իր հերթին՝

- Հավաքման արտադրությունների /**assembling production**/ զարգացմանը, և այդ **հավաքված արտադրանքը ´Made-in-Armenia´ բրենդի տակ վաճառելու հնարավորությանը:**
- **Մետաղագործության ոլորտում նյութաբանության զարգացմանը՝** կարևոր նյութերի և դրանց կոմպոնենտների ստեղծմանը, և կնպաստի նաև այդ կոմպոնենտների մասին այդ բնագավառում գիտության զարգացմանը Հայաստանում:
- **Նանոտեխնոլոգիաների զարգացմանը նյութաբանության ոլորտում,** որոնք կօգտագործվեն նաև սարքաշինության ու մետաղագործության մեջ:
- Այդ ոլորտներում աշխատանքները կներառեն արևային էներգետիկ կայանների արդյունավետության բարձրացման և արևային ջրատաքացուցիչների արդիականացումը, գյուղատնտեսության բնագավառում՝ գյուղատնտեսական նշանակության համակարգերի ավտոմատացումը, ներառյալ ջերմոցային տնտեսությունները, մեքենաշինության արդյունաբերության ենթաճյուղերում՝ ինժեներական լուծումները, ներառյալ տարբեր սարքերի, սարքավորումների նախագծումը և արտադրությունը, աղբի այրման վառարանների արտադրությունը, ռազմական արդյունաբերության համար տարբեր տվիչների, թռչող սարքերի, պաշտպանական համակարգերի արտադրությունը, առանձին ինժեներական լուծումներ՝ տուրիզմի և ավտոտրանսպորտի բնագավառում:
- Կարելի է զարգացնել նաև գազայրիչների, գազաբոցային կտրման մեքենաների, էլեկտրական եռակցման սարքերի և էլեկտրոդների արտադրություն, ինչպես նաև գազի բալոնների համար փականների և կարգավորիչների (ռեդուկտոր) արտադրությունը:
- Հումքի և աշխատուժի առումով առանձնապես խնդիրներ չկան: Խնդիր են հանդիսանում սպառման շուկաները և պահանջարկը: Անհրաժեշտ է պետական աջակցություն միջպետական համաձայնագրերի, քվոտաների միջոցով շուկաներ ձեռք բերելու համար: Հայաստանում կարելի է արտադրել ամեն տեսակի մեքենաշինական արտադրանք, եթե առկա են սպառման շուկաները:

4.2. Մեթոդաբանությունը

Ուսումնասիրությունը բազմափուլ է և ներառում է **և՛ քանակական, և՛ որակական մեթոդաբանություն:**

Գործատուների միության /ՀԳՀՄ/ հետազոտական թիմը բաղկացած է ինժեներ/տեխնոլոգներից և սոցիոլոգներից:

- **Քանակական հետազոտությունը** իրականացվել է ձեռնարկությունների հետ **հարցումների** միջոցով **նախօրոք մշակված ստանդարտացված հարցաշարով:** Ձեռնարկությունները ընտրվել են նպատակային՝ ոչ-հավանական ընտրանքով, միտումով ընդգրկել ոլորտում գործող ինչպես կայացած, ազդեցիկ կամ մեծ ընկերություններ, այնպես էլ վերջին տարիներում ստեղծված, բայց գործող և ակտիվ սկսնակ ընկերություններ:

  Ստանդարտացված հարցումները անցկացվել են **առերես և հեռակա՝ հեռախոսով, էլ. փոստով, կամ հարցման on-line պլատֆորմի միջոցով,** ապահովելով հարցումների արագ և բավարար մասնակիցների թվով տվյալների հավաքագրումը՝ հաշվի առնելով Կառավարության տնտեսական զարգացման ռազմավարության մշակման համար սեղմ ժամկետները:
  Ստանդարտացված հարցումների ընտրանքը բոլոր 5 արդյունաբերական ճյուղերում միասին կազմում է 300 ընկերություն: Հարցումը անցկացրել է "Սոցիոմետր" սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոնը՝ ՀԳՀՄ հետ կնքած պայմանագրի համաձայն:

- **Որակական հետազոտությունը** ներառել է
  - **ընդհանուր /56 խորացված հարցազրույց** նախատեսված 50-ի փոխարեն, բոլոր հինգ ոլորտից ընտրված ձեռնարկությունների ներկայացուցիչների և այդ ոլորտին լավատեղյակ փորձագետների հետ: Այդ թվաքանակը նաև մեծացել է ծառայությունների ոլորտի ընդգրկման հետևանքով: Մասնավորապես դիտարկվել են տվյալ ճյուղի զարգացման առանձնահատկությունները, խոչընդոտները, կառավարության աջակցության սպասվելիք գործիքակազմը, արտահանման պոտենցիալը և հնարավորությունները, կադրերի խնդիրը, կայուն զբաղվածության և կայուն ձեռնարկատիրության համատեքստում:

  - **3 ֆոկուս խումբ՝** խորացված հարցազրույցներից ընտրված ձեռնարկությունների ներկայացուցիչների և ոլորտի փորձագետների հետ:

4.3. Քանակական հետազոտության արդյունքները

Հետազոտության ընթացքում անցկացվել է նաև ստանդարտացված հարցումներ **հինգ նշված արդյունաբերական ճյուղերում** , ընդհանուր թվով **300 ՓՄՁ-ների հետ**:

Հարցումների նպատակն էր պարզել արդյունաբերության այդ հինգ ճյուղերի ձեռնարկությունների.

- մատուցվող ծառայությունների բնույթը,
- արտահանվող և ներմուծվող նյութերի և արտադրության բնույթը, հնարավորությունները, դժվարությունները
- նորամուծություններ մշակելու կարողությունները
- տեխնիկական պարկի կարողությունները,
- մարդկային ռեսուրսները և անհրաժեշտությունը
- ակնկալվող աջակցությունը կառավարությունից, և ոլորտում գործող միություններից և ասոցիացիաներից:

Հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունների 30%-ը սննդի, մոտավորապես 20%-ը սարքաշինության, 15%-ը տեքստիլ արդյունաբերության ոլորտներից էին: Մոտավորապես 10-ական տոկոս ներկայացնում էին ոսկեգործության/ ադամանդագործության, մետաղագործության, և դեղագործության ոլորտների ձեռնարկությունները (տես աղյուսակ-1):

Աղյուսակ -1. Հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունները ըստ գործունեության ոլորտի

Ձեռնարկության գործունեության ոլորտը	**%**
Արևային տեխնոլոգիաներ	4.4
Դեղագործություն	10.0
Մետաղագործություն և քիմիական արդյունաբերություն	8.9
Սարքաշինություն	17.8
Ոսկեգործություն և ադամանդագործություն	12.2
Թեթև / Տեքստիլ արդյունաբերություն	14.4
Թեթև / Կաշվի արտադրություն	3.3
Թեթև / Սննդի արդյունաբերություն	27.8
Այլ՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ	1.1
Ընդամենը	**99.9**

Ձեռնարկությունների մեծամասնությունը՝ 75%-ը իր գործունեությունը սկսել էր 2001 թ.-ից ի վեր, և միայն 10%-էր հիմնադրվել 1928-1990 թթ. ժամանակահատվածում (տես **աղյուսակ -**2): Հիմնադրումից ի վեր հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունների 93% իր **գործունեության ոլորտը չի փոխել:**

Աղյուսակ -2. Հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունները ըստ հիմնադրման տարեթվի

Ձեռնարկության հիմնադրման տարեթիվ	**Ձեռնարկությունների %**
1928-1955	3.3
1970-1990	6.7
1991-2000	13.3
2001-2010	35.6
2011-2021	**38.9**
Դժվարանում են պատասխանել	2.2

Ձեռնարկությունների մեծամասնությունը (54.4%) իրենց բնութագրմամբ փոքր ձեռնարկություններ էին, 28.9 %-ը՝ միջին, և 16.7%-ը՝ մեծ ձեռնարկություններ:
Հարցված ձեռնարկությունների կեսից ավելին՝ 52%-ը իր արտադրանքը համարում է *ամենա*մրցունակ, իսկ բավարար մրցունակ 21.1%-ը: Սակայն արտադրանքի նորամուծություններ կամ նոր ապրանքատեսակներ մշակող գիտական թիմ ունի ձեռնարկությունների միայն 52.2% ունի, և մյուս կեսը աշխատում է առանց գիտական թիմի (տես աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3. Նորամուծություններ մշակող գիտական թիմ ունեցող ձեռնարկությունների տոկոսը

Ձեռնարկությունը ունի գիտական թիմ	**%**
Այո	52.2
Ոչ	45.6
Չգիտի/Հրաժարվում է պատասխանել	2.2
Ընդամենը	**100%**

Ձեռնարկությունների 67%-ունի արտադրության որակի որևէ սերտիֆիկատ. 33.3%-ը՝ ISO որակի ստանդարտի սերտիֆիկատ, 15.6%-ը՝ CE սերտիֆիկատ, և ևս 17.6% որակի այլ սերտիֆիկատ:

Ձեռնարկությունների **տեխնիկական պարկին** վերաբերող հարցերով ուսումնասիրվել է ձեռնարկությունների սարքավորումների հնությունը և՛ արտադրության համար առանցքային, և՛ օժանդակ սարքավորումների համար:

Հարցված ձեռնարկություններից կեսից ավելիի մոտ արտադրության համար առանցքային սարքերի հնությունը չի գերազանցում 10 տարին: Ընդ որում, 1/3-ի մոտ արտադրության հիմնական գործընթացում օգտագործվող և՛ կարևոր, և՛ աժանդակ սարքավորումները ունեն 1-5 տարվա հնություն, և 23-25%-ի մոտ՝ 6-10 տարվա հնություն (**աղյուսակ 4**): Բայց ձեռնարկությունների 22-25%-ի մոտ էլ և՛ կարևոր, և՛ օժանդակ սարքերը բավականին հին են՝ 16-50 տարեկան, որն իր հերթին դժվարացնում է արտադրության կատարելագործումը, դանդաղեցնում է զարգացումը և խոչընդոտում արտադրանքի ինքնարժեքի նվազմանը:

Աղյուսակ 4. Ձեռնարկությունների տոկոսը ըստ արտադրության ընթացքում օգտագործվող կարևոր և օժանդակ սարքերի հնության

	Ձեռնարկությունների %	
Սարքավորումների տարիքը	**Կարևոր սարքեր**	**Օժանդակ սարքեր**
1-5 տարեկան	31.3	34.5
6-10 տարեկան	23.1	24.6
11-15 տարեկան	16.5	12.0
16-20 տարեկան	9.9	9.2
21-30 տարեկան	8.8	10.6
31-50 տարեկան	7.1	2.8
50-ից ավել տարեկան	1.6	0
Չգիտեմ/հրաժ. պատասխանել	1.6	6.3
Ընդամենը	**99.9**	**100**

Արտադրության համար կարևոր սարքավորումների մեծամասնությունը արտադրվել է Գերմանիայում (20%), Չինաստանում(12%), Ռուսաստանում(14%), նախկին ԽՍՀՄ-ում, Հայաստանում և Իտալիայում (յուրաքանչյուրում 7-ական տոկոս):

Աղյուսակ 4-ից նկատվում է հստակ պատկեր. Ձեռնարկությունների արտադրության ընթացքում օգտագործվող կարևոր և օժանդակ սարքերը ունեն նման հնություն: Սա ցույց է տալիս, որ եթե ձեռնարկությունը մոդեռնացնում է իր տեխնիկական պարկը, ապա մոդեռնացումը անում է համապարփակ ամբողջ արտադրության համար՝ թարմացնելով թե՛ կարևոր, թե օժանդակ սարքերը: Եվ հակառակը՝ եթե ձեռնարկությունը չի կարող մոդեռնացնել կարևոր սարքերը, ապա օժանդակ սարքավորումները, բնականաբար, նույնպես մնում են հին և չեն թարմացվում:

Շատ ձեռնարկություններ Հայաստանում տարբեր պատճառներով չեն կարողանում օգտագործել իրենց **արտադրության հնարավորությունների լիարժեք պոտենցիալը**:

Ինչպես երևում է **աղյուսակ 5**-ից, ձեռնարկություններում **արտադրության հզորության բարձրացմանը** խոչընդոտում են հիմնականում մասնագետների պակասը (30%), սարքերի հնությունը (12%), ձեռնարկությունների փոքր տարածքը (8%) և շուկայական սիստեմիկ խնդիրները՝ սպառողի ցածր գնողունակությունը (11%), շուկայում սահմանափակ պահանջարկը (7%):

Աղյուսակ 5. Արտադրության հզորության վրա ազդող հիմնական դժվարությունները ձեռնարկություններում	
Արտադրական հզորության դժվարությունները	**Ձեռնարկությունների %**
Մասնագետների պակասը	28.7
Սարքերի հնությունը /դանդաղ են աշխատում/	11.5
Սպառողի գնողունակության ցածր մակարդակը	10.7
Ձեռնարկության տարածքի փոքրությունը	8.2
Տեղական շուկայում սահմանափակ պահանջարկը	7.4
Ենթակառուցվածքների անբավարար լինելը	4.9
Սարքերի ցածր ճշգրտությունը /արտադրված ապրանքը չափանիշներից հաճախ է շեղվում/:	2.5
Ստվերային տնտեսություն առկայությունը	2.5
Այլ	7.3
Դժվարություններ չկան	4.9
Չգիտի/հրաժ. պատասխանել	11.5

Մեր ուսումնասիրած ձեռնարկությունների միայն 30% -ն է օգտագործում իր առկա սարքավորումների 81-100%-ը, և մոտավորապես 25%-ը աշխատացնում է սարքավորումների մինչև 40%-ը (**աղյուսակ 6**):

Այսինքն, ձեռնարկությունները չեն օգտագործում իրենց առկա տեխնիկական պարկի ռեսուրսները լիարժեք պոտենցիալով:

Դեռ ավելին. ձեռնարկությունների միայն 20%-ն է օգտագործում ***բարձր*** արտադրողականության սարքավորումներն իրենց ամբողջ պոտենցիալով՝ 80-100% պոտենցիալով: Արտադրության ընթացքում գործընթացի 60-100%-ը կրկնողական է ձեռնարկությունների 33.4 %-ի մոտ: Մասնագետների և սարքավորումների պակասությունը գերակշռում է արտադրության գործընթացի 1/3-ի ընթացքում:

Աղյուսակ 6. Ձեռնարկությունների տոկոսը ըստ արտադրության տարբեր ռեսուրսների իրագործման չափի

Արտադրության ռեսուրսների տեսակը	**Արտադրության գործընթացում տոկոսը**					
	1-20%	**21-40%**	**41-60%**	**61-80%**	**81-100%**	**Չգիտեմ**
Ներգրավված է սարքավորումների ընդհանուր թվի քանի՞%-ը:	16.7	8.9	7.8	13.3	28.9	24.4
Օգտագործվում է բարձր արտադրողա-կանության սարքավորումների հնարավորությունների քանի՞%-ը:	17.8	5.5	8.9	13.3	20	34.4
Կրկնողական է արտադրանքի գործընթացի քանի՞%-ը:	13.3	6.6	7.7	10	23.4	38.9
Ձեռքի կրկնողական աշխատանք է պահանջվում արտադրանքի գործընթացի քանի՞%-ում:	28.9	14.5	10	5.5	6.7	34.4
Մասնագետների պակասություն է նկատվում արտադրանքի գործընթացի քանի՞%-ում:	34.4	10	10	3.3	4.4	37.8
Սարքավորումների պակասություն է նկատվում արտադրանքի գործընթացի քանի՞%-ում:	37.8	15.6	6.7	1.1	2.2	36.7

Հաշվի առնելով հարցված ձեռնարկությունների ներկայիս առկա արտադրության հնարավորությունները՝ ապա համարյա թե ձեռնարկությունների 67%-ը կարող է ընդլայնել արտադրության ծավալը, և առկա հզորությունների և արտադրման նույն ժամկետներում արտադրության ծավալը կարող է 51-100%-ով ընդլայնել ձեռնարկությունների 22%-ը ***(աղյուսակ 7):***

Աղյուսակ 7. Ձեռնարկությունների տոկոսը ըստ արտադրության ընդլայնման հնարավոր չափի

Արտադրության ընդլայնման չափը	Ձեռնարկությունների %
0%, չի կարող ընդլայնվել	1.1
1-10%	4.4
11-25%	13.3
26-50%	27.8
51-75%	12.2
76-100%	10.0
100%-ից ավել (եռապատկվել, քառապատկվել և այլն)	3.3
Չգիտի/ հրաժ. պատասխանել	27.8

Իրենց առաջարկներում, թե **ինչ կարող է անել կառավարությունը խթանելու ձեռնարկություններում սարքավորումների մոդեռնիզացիան**, ձեռնարկությունները նշեցին հետևյալը՝

- Էժան վարկերի տրամադրում և վարկերի սուբսիդավորում,
- Լիզինգային սխեմաներ,
- Ներդրումներ
- Ձեռնարկությանը մաքսային կամ հարկային արտոնություններ մոդերնիզացիայի դեպքում:
- Պետ պատվերներ
- Արտասահմանում սարքավորումներին տեղեկանալու կամ օգտագործման մասին վերապատրաստումներ (study-tours),
- Ընկերությունների միջև սարքավորումների ստեղծման կամ օգտագործման համագործակցությունը խթանող մեխանիզմներ/դրամաշնորհներ/:
- Սարքավորումների մոդեռնիզացիան դարձնել ներդրումների նախապայման,
- Տրամադրել տեղեկատվություն ինովատիվ սարքավորումների և արտադրողների մասին
- Տրամադրել տեղեկատվություն սարքավորումներ մատակարարողների մասին:

Արդյունաբերության ուսումնասիրված հինգ ոլորտներում ներդրումները խթանելու համար, հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունները նշեցին կառավարությանն ուղղված հետևյալ առաջարկները՝

- Սուբսիդավորել ներդրման վարկերը,
- Ապահովագրել ներդրումները
- Ընդլայնել լիզինգը,
- Աջակցել արդյունաբերական ոլորտում տեղական և օտարերկրյա ներդրողներին,
- Իրականացնել արտարժույթի կուրսի պահպանման ստաբիլիզացում և սուբսիդավորում,
- Սուբսիդավորում տրամադրել ISO և CE որակի սերտիֆիկացման հարցերում
- Ներդրողներին տրամադրել պետական առաջնորդում /ուղեկցություն ըստ ներդրման փուլերի/,
- Ապահովել/տրամադրել ներդրողներին անհրաժեշտ ենթակառուցվածքներով և թույլտվություններով,
- Համայնքում ներդրողների համար ստեղծել գույքի հասանելիություն (օր.՝ հողի, տարածքի հասանելիություն):

Արտահանումների գործընթացում առկա խոչընդոտների շարքում ձեռնարկությունների հիմնականում նշում էին արագ և էժան բեռնափոխադրումների անբավարարությունը, արտահանման վնասների ապահովագրության բացակայությունը, ապրանքի բավարար քանակի բացակայությունը, ISO կամ CE որակի ստանդարտներին անհամապատասխանությունը, արտաքին շուկայի մասին մարկետինգային տեղեկության

բացակայությունը, առևտրի ցանցերին /էլեկտրոնային հարթակներ, և այլն/ մասնակցելու դժվարությունները և սահմանափակումները:

Ոստի կառավարության կողմից արտահանումը խթանելու համար նպատակահարմար աջակցությունը ձեռնարկությունները ակնկալում էին հետևյալը՝

- Արտահանման վարկերի սուբսիդավորում,
- Լիզինգի ընդլայնում,
- Արտահանման ապահովագրություն,
- Արտահանման առևտրի համար միջ-պետական պայմանագրերի կնքում,
- Առևտրային ներկայացուցչությունների ստեղծում,
- Սուբսիդավորում ISO և CE որակի սերտիֆիկացիայի հարցերում,
- Օտարերկրյա շուկաների մասին տեղեկատվություն,
- Արդյունաբերական ոլորտում տեղական և օտարերկրյա խորհրդատուների կցում ընկերություններին գլոբալ խորհրդատվության համար,
- Աջակցություն օտար երկրներում տոնավաճառներին, ցուցահանդեսներին դելեգացիաները մասնակցելը համար /մասնակի ֆինանսավորում,
- Բացառիկ չարտերային բեռնափոխադրումների կազմակերպում ըստ ոլորտի սեզոնային առանձնահատկությունների (չարտերային թռիչքներ, և այլն),
- Մտավոր սեփականության խնդիրների իրազեկում և խորհրդատվություն:

Բավականին զարմանալի տվյալներ գրանցվեցին հետազոտության ընթացքում ձեռնարկությունների մարդկային ռեսուրսների հարցում: Ընդհանրապես, երբ ձեռնարկությունները նոր աշխատող են ընդունում, նոր մասնագետի՝ գործին ընտելանալու և հունի մեջ ընկնելու ժամանակը ձեռնարկությունը գնահատում է ներդրած մարդկային և ժամային օգտագործված ռեսուրսներով. Այն է, թե որքան ժամանակ ձեռնարկության աշխատողներից կպահանջվի նոր աշխատակցին լիարժեք հունի մեջ մտցնելու համար, և դրանից հետո էլ, թե որքան ժամանակում տվյալ աշխատակիցը կհասնի իր աշխատանքային կատարելությանը: Սովորաբար նոր աշխատակիցները հունի մեջ մտնում են 3-6 ամսում, իսկ կատարելության հասնում 10,000 ժամ աշխատելուց հետո (Gladwell 2008), որը 8-ժամյա աշխատանքային օրվա դեպքում 3.5 տարի է:

Հենց դա է պատճառը, որ կազմակերպությունների համար հաճախակի փոփոխվող անձնակազմը թանկ և անցանկալի երևույթ է, քանի որ նոր աշխատուժ պատրաստելը անձնակազմից խլում է մարդկային ռեսուրս և ժամանակ, որը նշանակում է ոչ արտադրության համար օգտագործված մարդկային ռեսուրս, ժամանակ, փող:

Սա գլոբալ տենդենցն է:

Հայաստանում, սակայն, հարցված ձեռնարկությունների գերակշռող մասը (70-75%-ը) նշում է, որ ձեռնարկությունում հունի մեջ ընկնելու համար ադմինիստրատիվ աշխատակցին անհրաժեշտ է 3 ամիս ժամանակ, իսկ մասնագիտական թիմի աշխատակցին՝ մինչև 6 ամիս ժամանակ (տես **աղյուսակ 8**): Սա զարմանալի է, և սրան կարելի է տալ մի քանի հնարավոր բացատրություն:

Հնարավոր է, որ Հայաստանում աշխատուժի ընդհանուր որակը ցածր է, և կատարվող աշխատանքի որակի մեջ ակնկալվող կատարելության որակը նույնպես ցածր է: Մյուս բացատրությունը կարող է լինել այն, որ քանի որ Հայաստանում աշխատակիցները ավելի հաճախ են փոխում աշխատատեղը՝ 1-3 տարի մնալով նույն աշխատատեղում (արևմտյան երկրներում դա սովորաբար 5-7 տարի է), ապա միգուցե, աշխատակիցների հաճախակի ռոտացիան հենց արդեն ստեղծում է ժամանակային լիմիտներ, որի միջին տևողությունը ″հունի″ մեջ ընկնելու համար ավելի կարճ է, քան արևմտյան երկրներում: Եվ քանի որ աշխատակիցները հաճախ են փոփոխվում, ապա իրենց աշխատանքի կատարելությունը տվյալ պաշտոնում նույնպես ավելի ցածր բնույթ ունի:

Աղյուսակ 8. Ձեռնարկությունների տոկոսը ըստ նոր աշխատակցի՝ աշխատանքի հունի մեջ ընկնելու համար ժամանակի տևողության՝ տվյալ ձեռնարկությունում, և տվյալ արդյունաբերական ոլորտում աշխատելու համար								
	Ժամանակի տևողությունը							
Աշխատանքի բնույթը	**1 ամիս**	**2-3 ամիս**	**4-6 ամիս**	**7-12 ամիս**	**1-3 տարի**	**4-6 տարի**	**7 տարի և ավել**	**Չգիտեմ**
Ադմինիստրատիվ աշխատակից տվյալ ձեռնարկությունում	30.0	38.9	6.7	3.3	1.1	2.2	13.3	4.4
Մասնագիտական թիմի աշխատակից տվյալ ձեռնարկությունում	21.1	28.9	20.0	7.8	4.4	1.1	2.2	14.4
Ակնկալվող աշխատանքային փորձի երկարությունը տվյալ արդյունաբերական ոլորտում մասնագետի համար գործին լավատեղյակ տիրապետելու համար	19.1	16.9	18.0	10.1	14.6	3.4	4.5	13.5

Եվ նույնիսկ տվյալ արդյունաբերական ոլորտում աշխատող մասնագետից ակնկալվող աշխատանքային փորձը մինչև 6 ամիս է համաձայն հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունների կեսից ավելիի (54 %) պատասխաններով: Ձեռնարկությունների միայն 14.6%-ն է ակնկալում 1-3 տարվա աշխատանքային փորձ մասնագետից, ոլորտում գործին լավատեղյակ դառնալու համար:

Մասնագետ գտնելու դժվարությունների հարցում (**աղյուսակ 9**) գերակշռող խնդիրը աշխատանքային կադրերի ցածր պատրաստվածությունն է (31%), բարձր ակնկալիքները աշխատավարձի համար քան ցանկանում է վճարել ձեռնարկությունը (19%), հաճախ աշխատակցի կողմից աշխատատեղի փոփոխությունը (8%), և մարզերում աշխատանքի անհրապույրությունը (6%).

Աղյուսակ 9. Մասնագետ գտնելու դժվարությունները ըստ հարցմանը մասնակցած ձեռնարկությունների տոկոսի	
Դժվարությունները	**Ձեռնարկությունների %**
Պատրաստվածությունը ցածր է:	31.1
Ակնկալում են ավելի բարձր աշխատավարձ, քան պատրաստ եմ վճարել:	19.0
Հաճախ են փոխում աշխատատեղը, ու աշխատողի մեջ ընկերության ներդրումը կորում է:	7.8
Ընկերության գտնվելու բնակավայրը չի հրապուրում (նախընտրում են քաղաքում/Երևանում աշխատել)	6.0
Ռեսուրսներ չունեմ նոր կադրին՝ ոլորտի աշխատանքի առանձնահատկություններին պատրաստելու համար (թրեյնինգ անելու)	0.9
Չգիտեմ	1.7
Հրաժ/պատ	33.7

Ձեռնարկությունները ամենից հաճախ նշում էին, որ իրենց անհրաժեշտ են ինժեներներ, վաճառքի մենեջերներ, տեխնոլոգներ և քիմիկներ:

Որպես հարցումների ամփոփում. Հարցումների ընթացքում արձանագրված բոլոր **հիմնական տենդենցները մատնանշում էին պրոբլեմներ, որոնք նույնն էին ուսումնասիրված բոլոր հինգ արդյունաբերական ոլորտների համար**: Այսինքն՝ **խնդիրները սիստեմիկ էին, և ոչ թե տվյալ արդյունաբերական ոլորտին առանձնահատուկ:**

5. ՓՄՁ-ՆԵՐԻ ԵՎ ՓՈՐՁԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽՈՐԱՑՎԱԾ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՎ ՖՈԿՈՒՍ ԽՄԲԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ՍՏԱՑՎԱԾ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ֆոկուս խմբերի և խորացված հարցազրույցների միջոցով հետազոտական թիմը փորձեց ուսումնասիրել տվյալ տնտեսական/արդյունաբերական ոլորտին հատուկ պոտենցիալը և զարգացման դինամիկան: Քանի որ ֆոկուս խմբերի խորացված հարցազրույցների թեմաները փոխկապակցված են, ապա ուսումնասիրությունների արդյունքները այս բաժնում ներկայացվում են միասին՝ ամեն ոլորտի համար առանձնացնելով մասնակիցների արտահայտած կարծիքները:

Այս ուսումնասիրությունը ձևակերպվել և իրականացվել է այն տրամաբանությամբ, որ այն օգտակար կլինի և կօգտագործվի ՀՀ կառավարության կողմից Հայաստանում տնտեսության կոնկրետ ոլորտների զարգացման համար պետական աջակցության արդյունավետ գործիքակազմ ձևավորելու գործընթացում:

Աջակցելով կառավարության տնտեսության զարգացման գործիքակազմի ձևավորմանը, սույն ուսումնասիրությունը հետամուտ է նպաստել տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար մշակվող ռազմավարությունների հասցեականությանը, բարելավել արդեն գործող ռազմավարությունները, և խթանել Հայաստանում կայուն ձեռնարկատիրությունը և կայուն զբաղվածությունը:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը՝ քանակական հարցումները ձեռնարկությունների հետ, ֆոկուս խմբերը և խորացված հարցազրույցները ձեռներեցների հետ, և այս զեկույցում գրված արդյունքները նույնպես հետևում են այդ տրամաբանությանը:

Ուստի մենք չենք քննարկում ոլորտի զարգացման վիճակագրություն, կամ ամփոփում այլ կազմակերպությունների կողմից կատարված հետազոտություններ: Այլ փորձում ենք առաջարկների ձևով ներկայացնել տվյալ ոլորտի ձեռներեցների տեսակետները տնտեսության տվյալ ոլորտի խնդիրների մասին և թե ինչպես պետք է կառավարությունը իր գործիքակազմով աջակցի, որպեսզի առկա գործիքակազմը իրապես արդյունավետ լինի այդ ոլորտը զարգացնելու համար:

Քանի որ այս ուսումնասիրությունում ընտրված տնտեսության բոլոր հինգ ոլորտները նաև առնչվում են **ծառայությունների հետ՝ հաշվապահություն, իրավաբանական ծառայություններ, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ,** ուստի մենք ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում անդրադարձել ենք նաև լրացուցիչ ծառայություններին, և ներառել դրանք այս **զեկույցի արդյունքների ընդհանուր քննարկման մեջ:**

5.1. Մետալուրգիա, հանքագործություն և քիմիական արդյունաբերություն

5.1.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները

- Հայաստանը հումքով հարուստ է հանքագործության (օր.՝ բազալտի քարի) և մետալուրգիայի (պղնձի, մոլիբդենի, երկաթի, ցինկի, կապարի, ոսկու, արծաթի, ալյումինի և այլ հազվագյուտ մետաղների) արդյունաբերության համար: Հայաստանն ունի նաև հանքանյութեր, ինչպես նաև սև և գունավոր մետաղների հսկայական ջարդոններ, որոնք նույնպես օգտագործվում են որպես հումք:
- Մետալուրգիայի զարգացումը փոխկապակցված է հանքարդյունաբերությանն, որը պետք է ապահովի **էժան և որակյալ խտանյութ մետալուրգիային:** Քիմիական արդյունաբերության զարգացումը որոշակի խթան կարող է հանդիսանալ ոլորտների փոխկապակցված զարգացման համար:
- Իր հերթին հանքագործությունը հիմնականում կախված չէ մյուս ոլորտներից: Բայց քիմիական արդյունաբերության զարգացումը և **էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության ու հատկապես էլեկտրական մալուխների արտադրությունը Հայաստանում** կխթանեն և՛ հանքարդյունաբերության, և՛ մետալուրգիայի զարգացումը:
- **Մետալուրգիայի ոլորտը** ամբողջությամբ սեփականաշնորհված է, հիմնականում՝ արտասահմանյան սեփականատերերի կողմից:
- **Քարի հանքագործության ոլորտում** հիմնական արտադրանքներից մեկը հանդիսանում է **բազալտե մանրաթելը, որն իր հերթին հանդիսանում է կոմպոզիտային նյութերի հումք,** իրացվում է տեղական և արտերկրի շուկաներում:
- Բազալտե մանրաթելը, որպես կոմպոզիտային նյութերի հումք, ներկրվող նմանատիպ ապրանքատեսակների համեմատ հանդիսանում է առավել մրցունակ և բարձրորակ:
- Պատրաստի արտադրանքի և կիսապատրաստուկների մի զգալի մասը նաև արտահանվում է:
- Քարի հանքագործության ոլորտում ընդհանուր առմամբ սարքավորումները առկա են: Բազալտի մանրաթելի հիմն վրա այլ ապրանքատեսակների արտադրությունը զգալիորեն կախված է արտասահմանից ներմուծվող սարքավորումներից, անհրաժեշտ սարքավորումների մոտ 90%-ը ձեռք բերվում Եվրոպայից՝ Գերմանիայից, Չեխիայից, Նորվեգիայից, և միայն 10%-ը՝ ձեռքբերվում Հայաստանում:
- Մետալուրգիական արդյունաբերության համար **ներքին շուկան բավականին փոքր է.** Եվ հենց դա պատճառներից մեկն է, որ այս ոլորտի գործարարները նախընտրում են արտահանել խտանյութերը (բացառությամբ երկաթի և ալյումինի խտանյութերի), կիսաֆաբրիկատները կամ մաքուր մետաղները, որոնց պահանջարկը մեծ է արտերկրում:

- Սակայն, երբ Խտանյութը արտահանվում է, ապա այս արդյունաբերության ոլորտի ավելացած արժեքը ստեղծվում է արտերկրում:

- Հայաստանում մետալուրգիայի ոլորտը զարգացնելու համար հումքից արտադրանքը պետք է ստեղծվի Հայաստանում , այսինքն՝ ավելացած արժեքը պետք է ստեղծել Հայաստանում:

- Այս ճյուղի զարգացմանը խոչընդոտներն են **արդյունաբերության փոքր ծավալները, էներգետիկ ռեսուրսների և ջրային պաշարների սղությունը և արժեքը, ինչպես նաև** արտադրանքի բարձր ինքնարժեքը, արտահանման բարձր ծախսերը ճանապարհների շրջափակման հետևանքով, և նաև **փոքր մետալուրգիայի (փոշեմետալուրգիայի) բացակայությունը:**

Մասնավորապես, մետալուրգիայի և հանքարդյունաբերության շատ ոլորտներ պահանջում են էլեկտրաէներգիայի մեծ ռեսուրսներ մշակման պրոցեսում: Ուստի, առանց էժան էլեկտրաէներգիայի հնարավոր չէ արտադրանքի ինքնարժեքը պահել ցածր գնով, իսկ բարձր ինքնարժեքը նվազեցնում է մրցակցությունը, հատկապես արտահանման դեպքում, երբ ավելանում են նաև տրանսպորտային տեղափոխման ծախսերը:

- Զարգացման մյուս կարևոր խոչընդոտը մասնագետների պակասն է, հատկապես նյութագետների պակասը:

Քանի որ **մետալուրգիայի ոլորտը հիմնականում սեփականաշնորհված է արտասահմանյան գործարարներին, ապա այդ գործարարները հաճախ** շահագրգռված չեն կատարել ներդրումներ Հայաստանում այս ոլորտում մասնագետների կրթության մեջ, որը իր հերթին կխթաներ ոլորտի զարգացումը**:**

- ՀՀ բարձրագույն և տեխնիկական հաստատություններում համապատասխան **մասնագետների՝ նյութաբանների, քիմիկոսների, ինժեներ-մեխանիկների** պատրաստման և որակի բարձրացման հնարավորությունները բացակայում են կամ շատ դանդաղ են:

- Օր.՝ չնայած Հայաստանի ազգային **պոլիտեխնիկական համալսարանը (ՀԱՊՀ) պատրաստում է մետալուրգիա մասնագիտությամբ մասնագետներ,** սակայն **դրանց թիվը շատ փոքր է և չի բավարարում ներկա պահանջներին:**
- Նյութագիտությունը ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում հաճախ նշվող կարևոր հանգամանքներից էր մետալուրգիայի ոլորտը զարգացնելու համար: Սակայն **նյութագիտության ոլորտում ՀԱՊՀ-ն մասնագետներ չի թողարկում քանի որ *պետությունը տեղեր չի հատկացնում:***

- Ոլորոտում հիմնական անհրաժեշտ են մասնագետներն են՝ ավտոմատ կառավարման համակարգի մասնագետ, նյութագետ, վառարանների մասնագետ, քարագործ, մեխանիկ, էներգետիկ, էլեկտրիկ, էկոլոգ, տեքստիլի մասնագետ, քիմիկ, տեխնոլոգ, շինարար, ծրագրավորող, տնտեսագետ, մարկետոլոգ, մարդկային ռեսուրսների մասնագետ, իրավաբան և այլն:

5.1.2. Զարգացման հնարավորությունները և պոտենցիալի բնույթը

- Ինչպես նշում են այս ոլորտի գործարարները, **հանքարդյունաբերությունը զարգացնելու համար** անհրաժեշտ է զարգացնել և ապահովել երկրորդ և երրորդ մակարդակների գործարկումը, այն է՝ **ձուլարանների և մետաղների զտման ճանապարհով նոր նյութերի և մաքուր մետաղների ստացումը:** Դրա արդյունքում կարելի է ստանալ լայն սանդղակով մաքուր մետաղներ և նյութեր. Վերջինս **կնպաստի** նաև Հայաստանում **քիմիայի զարգացմանը, մալուխների արտադրությանը, փայլարի արտադրությանը և վերջին հաշվով նյութաբանության զարգացմանը**, որն աշխարհում շատ պահանջարկված է և համարվում է արդյունաբերական տարբեր ճյուղերի զարգացման կարևոր նախապայման:

- Բազալտի քարի արտադրությունը իր բնորոշ յուրահատկություններով և բարդություններով հանդերձ կարող է հետագայում՝ ստեղծել մեծ նորարարության դաշտ (նոր արտադրություններ) start-up-ների համար, հատկապես **կոմպոզիտային նյութերի արտադրության մեջ բազալտի թելի արտադրության բազայի հիման վրա:**
- **Հայաստանում արտադրվող բազալտե ամրանների իրացման շուկան** փոքր է, բայց ունի ընդլայնման պոտենցիալ: Այն հիմնականում պայմանավորված է քաղաքաշինական նորմերի փոփոխությամբ:

Բազալտե ամրանները իրենց յուրահատուկ հատկությունների և մետաղի համեմատ էժան գնի շնորհիվ կարող են օգտագործվել Հայաստանում կառուցվող հիդրո կառույցներում, թունելներում, ՀԷԿ-երում, ճանապարհաշինության ոլորտում, էներգախնայող քաղաքացիական շինարարության, ջերմոցների կառուցման և այլ ենթակառուցվածքների ծրագրերում:

Մոտավորապես 1350 տոննա բազալտեպլաստ ամրանը (այս քանակը արդեն արտադրում է Հայաստանի ընկերություններից մեկը, Արմբազալտ ՓԲԸ) կարող է փոխարինել մոտավորապես 12000 տոննա մետաղական ամրանին՝ միաժամանակ իջեցնելով տեղափոխման և մոնտաժային ծախսերը: Դեռ ավելին՝ կոռոզիայի բացակայությամբ պայմանավորված կիջնեն նաև բետոնային կոնստրուկցիաների հետագա շահագործման և նորոգման ծախսերը:

Բացի դրանից բազալտե **անընդհատ մանրաթելի գործված կտորից կարելի է ստանալ տարբեր տեսակի կոմպոզիտային նյութեր**, որոնք կիրառում կգտնեն **անօդաչու սարքերի, ռազմական տարատեսակ նյութերի, մեքենաշինության ատոմային էներգետիկայի և այլ ոլորտներում:** Պետական արտոնությունների կամ պետական աջակցության այլ գործիքների միջոցով կարելի է նաև խթանել արդյունաբերական ենթաճյուղերում հավաքման արտադրությունները հիմնված43արտասահմանյան և տեղական բաղադրիչների համատեղ օգտագործման միջոցով::

- Արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում անհրաժեշտ է **խթանել հանքարդյունաբերության և մետալուրգիայի տեխնոլոգիաների և նյութերի կիրառությունը, մասնավորապես կոմպոզիտային նյութերի օգտագործումը:**

Օրինակ՝ օգտագործել այս ոլորտի պոտենցիալը ավտոմեքենաների թափքի, քամու կայանների թիակների, ջերմամեկուսիչ նյութերի արտադրությունների համար:

Նույն նյութերը կարող են լինել ջերմամեկուսիչներ և ձայնամեկուսիչներ ավտոմեքենաների ներքին կտորային ծածկույթը փոխարինելով ավելի հրակայուն կտորներով, որոնք ստացված են կոմպոզիտային նյութերից, մասնավորապես բազալտե քարի թելից:

Գյուղատնտեսության ոլորտում՝ ջերմոցների կառուցման համար և ճանապարհաշինության բնագավառում մետաղական ամրանները կարելի է փոխարինել կոմպոզիտային նյութերից ստացված ամրաններով, օրինակ՝ բազալտե քարից ստացվող:

Մետալուրգիայի արտադրանքը զարգացնելու համար ներդրումները պետք է ուղղել այնպիսի նոր տեխնոլոգիաներ ձեռքբերելուն և մշակելուն, որոնք ***կմեծացնեն մետաղի կորզման աստիճանը, կփոքրացնեն ինքնարժեքը և կբարձրացնեն որակը:***

Ուստի մետալուրգիայի զարգացման համար կարևոր է, որ Հայաստանում մշակվեն խտանյութերը և արտահանվեն մաքուր մետաղները (ներկայումս արտահանվում է խտանյութը, այդ թվում ոսկի և արծաթի համար): Այն դեպքերում, երբ մաքուր մետաղները հնարավոր չէ մշակել/ստանալ Հայաստանում, ապա, գործարարները պնդում են, որ գոնե կառավարությունը պետք է խթանի, որ փորձեն խտանյութից ստանալ մեծ պահանջարկ ունեցող համաձուլվածքներ և արտադրատեսակներ և արտահանել այդ համաձուլվածքները, այլ ոչ թե միայն հումք-խտանյութը:

Այս դեպքում **խտանյութի ավելացված արժեքը կձեռքբերվի/ կմնա Հայաստանում,** և արդյունքում **և արտադրված մաքուր մետաղը ավելի բարձր գնով կյուրացվի արտասահմանում և կխթանվի նաև մետաղագործության ոլորտը Հայաստանում:**

Ուստի, նշում են գործարարները, կարևոր է.

- Հայաստանում վերականգնել կաթոդային պղնձի արտադրությունը, որտեղ առկա խտանյութերի քանակի պայմաններում հնարավոր է տարեկան արտադրել մոտ 92,000-95,000 տոննա կաթոդային պղինձ:

  Եթե կառուցվի պղնձաձուլարան, ապա ՀՀ Կառավարությունը կարող է կարգավորել, որպեսզի պղնձի խտանյութ արտադրող կազմակերպությունները համաձայնվեն չարտահանել պղինձը, այլ վաճառեն այն պղնձաձուլարանին:

- Պետք է խթանել պղնձի արտադրության հիդրոմետալուրգիական եղանակը՝ օքսիդացված հանքանյութերից պղնձի կորզման նպատակով;

- խթանել ոսկու և արծաթի արտադրության և մշակման ամբողջ գործընթացը (Հայաստանում այժմ արտադրվում և արտահանվում է այս մետաղների միայն խտանյութը):

- Խթանել երկաթի հանքավայրերի շահագործումը, որը հնարավորություն կտա տեղում արտադրել պողպատ և բավարարել ՀՀ պահանջներ: Չարենցավանի մետալուրգիական գործարանները կարող են ամբողջությամբ իրականացնել արտադրությունը:

5.1.3. Կառավարության ի՞նչ գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել

Ֆոկուս խմբերի և խորացված հարցազրույցների համաձայն, կառավարությունը աջակցում է հանքարդյունաբերության և մետալուրգիայի ոլորտի զարգացմանը և ներդրումներին, սակայն աջակցության ընթացքը շատ դանդաղ է և չի համապատասխանում ոլորտի զարգացման վրա ազդող այլ հանգամանքների ընթացքին:

Կառավարության հաջողված աջակցության օրինակներն են ներմուծման ծավալների խրախուսման համար մաքսատուրքի հանվելը, ԱԱՀ-ի վերադարձը, ինչպես նաև վարկի ընդհանուր 12 %-ից 7%--ի պետության կողմից սուբսիդավորումը: Սակայն ձեռներեցները կառավարությունից շատ ավելին են ակնկալում: Մասնավորապես.

- Որպեսզի, այս ոլորտի ձեռնարկությունները ունենան ֆինանսական կայունություն, գործարարները նշում էին, որ կառավարությունը պետք է տվյալ ոլորտում գործող և ներդրվող նորմատիվային փաստաթղթերի շրջանակում հնարավորություն ստեղծի ձեռնարկություններին արդյունավետ համագործակցելու պետական նշանակության շինարարական աշխատանքների մեջ:

Մասնավորապես, *պետության կողմից օրենսդրական և նորմատիվային բազայի ապահովումը հնարավորության կընձեռնի Հայաստանյան շուկայում իրացնել բազալտե արտադրանքի արտահանման 30%-ի չափով արտադրանք, և արդյունքում ոլորտի ընկերությունները կունենան կայուն շրջանառու միջոցներ:*

- Քարի հանքարդյունաբերության ձեռնարկությունները ակնկալում են կառավարությունից հնարավորություններ **գովազդելու և ներկայացնելու** բազալտե մանրաթելից ստացվող արտադրատեսակները որպես կոմպոզիտային նյութեր, **տեղական և միջազգային ցուցահանդեսներում՝ պետական հովանու ներքո, կամ առևտրի պալատների միջոցով** ներկայացնել **արտադրանքը և արտադրանքի հումքը արտերկրում:**

- Որոշ սարքավորումներ թանկ են: **Ապրանքատեսականին կընդլայնվի, եթե սարքավորումների ձեռքբերման հարցում լինի աջակցություն, օր.՝ ազատել**

ընկերություններին սարքերի և սարքավորումների ներմուծման մաքսավճարներից և մաքսատուրքերից:

- **ՀՀ-ում բազալտե անընդհատ մանրաթելի արտադրությունը և շինարարության ոլորտում բազալտեպլաստե ամրանների կիրառումը նոր է:** Ուստի, այս ոլորտը խթանելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել **ուսումնական բազա** ինչպես թելի արտադրության, այնպես էլ դրա հիման վրա տարբեր **կոմպոզիտային նյութերի արտադրության և փորձարկումների մասնագետների պատրաստման համար:**

- **Հայաստանում մետալուրգիական արդյունաբերությունը, հանքագործությունը և նյութագիտության ոլորտն ունեն որակյալ մասնագետների խիստ կարիք:**

- Որակյալ մասնագետներ պատրաստելու համար անհրաժեշտ են ներդրումներ նաև ոլորտի սեփականատերերի կողմից: **Օր.՝ գործարարները կարող են փոխհատուցել ուսման վարձը այս ոլորտի մասնագետների համար, կամ արդիականացնել տվյալ ԲՈՒՀ-ի լաբորատոր բազան, կամ առնչվող ԲՈՒՀ-ում համապատասխան լաբորատորիա ստեղծել և այլն:**
-
- Գործարանները նաև ակնկալում են, որ կառավարությունը կստեղծի կամ կշարունակի արտոնյալ պայմաններով վարկերի ձեռքբերման և դրանց սուբսիդավորման հնարավորությունները:

- **Ակտուալ է արդյունաբերության զարգացման հատուկ հիմնադրամի ստեղծումը:**

Այս հիմնադրամը կարող է արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում խթանել տեխնոլոգիաների և նյութերի կիրառությունը:

5.2. Դեղագործություն

5.2.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները

1990-ականներից ի վեր Հայաստանում դեղերի արտադրությունը չի զարգանում: Արտադրվում են ջեներիկ/վերարտադրված դեղեր: Սակայն դեղագործությունը ՀՀ-ում **դինամիկ աճող ոլորտներից** է, նաև բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերություն է, և զարգանալու համար մեծ ներդրումներ պահանջող ոլորտ է:

- ՀՀ-ում կարելի է արտադրել մի շարք հայտնի դեղեր: Սակայն այդ դեղերը արտոնագրված են 10-15 տարի ժամկետով, և ուստի դա խանգարում է արտադրությանը հետագա հեռանկարի տեսանկյունից:

- Ձեռներեցների պնդմամբ, դեղագործության ոլորտի արտադրանքը ներկայումս կազմում է մոտավորապես 25 մլն. դոլար, որի մոտավորապես 60%-ը արտահանվում է, իսկ 40%-ը իրացվում է ներքին շուկայում:

- Ոլորտի ընկերությունների կարծիքով, ներքին շուկայի պահանջարկի ծավալը կարելի է գնահատել մոտավորապես ԱՄՆ 150 մլն. դոլար: Եթե նաև ներառվի չգրանցված դեղերի սպառումը, ապա տեղական պահանջարկը կկազմի մոտավորապես ԱՄՆ 400 մլն. դոլար:

- Ներկայումս Հայաստանում դեղերը արտադրվում են հիմնականում արտասահմանյան բրենդերին տեղական արտադրության լիցենզիա տրամադրելու միջոցով, որը չի նպաստում հայկական բրենդի ստեղծմանը կամ զարգացմանը:

Դեղագործության ոլորտի զարգացման հարցում պետք է տարանջատել **կրթական/ մասնագիտական և արտադրական խնդիրները:**

- Դեղագործության ոլորտում հումքը հիմնականում ներկրվում է, որի ընթացքում առաջանում են բազմաթիվ խնդիրներ: Երկար ժամանակ այն գտնվում է մաքսակետում: Քանի որ ներկրված հումքը դեղերի մեջ օգտագործվող քիմիական բաղադրիչ է, ապա այն ուղարկվում է փորձագիտական կենտրոն որոշելու դեղ է, թե քիմիական տարր: Այդ գործընթացը տևում է բավականին երկար՝ պատճառելով և՛ ժամանակի, և՛ ֆինանսական կորուստ: Ներկայիս բյուրոկրատիան ընդհանրապես շատ է խանգարում բոլոր ոլորտներին և առաջացնում անհարկի խոչընդոտներ:

- Ներմուծելիս և արտահանելիս ավելորդ վարչարարությունը մեծ խոչընդոտ է: Օր.՝ դեղագործության ոլորտում վիրուսոլոգիայի համար ՀՀ-ում փորձաքննություն չի կատարվում: Այն իրականացվում է միայն ՌԴ-ում: Արտահանման դեպքում ձեռնարկատերը ստիպված է Ռուսաստան ուղարկել իր նմուշը փորձաքննություն անցնելու համար և այս փորձաքննությունը ավելի շատ ֆորմալ բնույթ է կրում:

  2012թ.-ից ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը ստեղծել է փորձագիտական լաբորատորիա, սակայն այն դեռևս պատշաճ չի գործում և վիրուսոլոգիական փորձաքննություն չի իրականացնում: Միջազգային սերտիֆիկացումը դեղագործության ոլորտում պահանջում է մեծ ֆինանսական ռեսուրսներ, որը ձեռնարկությունները չունեն: Այս մեխանիզմների խրթինությունը հանգեցնում է արտահանման դեմոտիվացիայի:

Առաջարկն է օգտվել Ռուսաստանի հաջողված փորձից, երբ 2012թ.-ին ՌԴ նախագահը ստորագրեց օրենք, համաձայն որի արտահանվող դեղերի դեպքում ծախսերի 50 տոկոսը վճարում էր պետությունը՝ ներառյալ բոլոր ծախսերը, բացի աշխատավարձից: Այս աջակցությունը խթանել է Ռուսաստանում դեղերի արտահանումը:

- Դեղագործական ոլորտում **անհրաժեշտ է մասնագետների հմտությունների շարունակական վերապատրաստում**, որը ներկայումս դեղագործական ընկերությունները իրականացնում եմ սեփական ռեսուրսներով՝ հիմնականում արտերկրում: Սա բավականին ծախսատար է:

- **Մասնագետների պատրաստման** առումով մի քանի ԲՈՒՀ-եր պատրաստում են՝ դեղագետներ: Օր.՝ Հայաստանի Հերացու անվան բժշկական համալսարանը, Երևանի պետական համալսարանը, Հայբուսակը, Հայկական բժշկական ինստիտուտը ունեն դեղագիտության ֆակուլտետներ:

Սակայն վերը նշված ԲՈՒՀ-երում **չեն պատրաստվում <u>դեղերի արտադրության</u> համար անհրաժեշտ տեխնոլոգներ/կադրեր,** քանի-որ շրջանավարտները, հիմնականում, ապահովում են **դեղատնային սպասարկման ցանցը**: Սա ստեղծում է որոշակի դժվարություններ դեղարտադրության համար:

- Բացի դրանից, դեղագործության ոլորտի զարգացման խոչընդոտներից է պետական համապատասխան մարմիններում կադրերի երիտասարդացումը, **ոլորտի գրեթե բոլոր գերատեսչություններում աշխատում են ոչ կոմպետենտ և ոլորտից գաղափար չունեցող աշխատակիցներ,** պրոֆեսիոնալիզմի բացակայություն է ֆինանսատնտեսական, առողջապահական բնագավառներում: Ընդհանուր առմամբ, **կադրային մեծ դեֆիցիտ է ոլորտում, միջին մասնագիտական հաստատություններում կրթություն ստացած մասնագետների մոտ բացակայում են անգամ նվազագույն գիտելիքները:**

5.2.2. Դեղագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները

Ոլորտի ընկերությունները նշում են, որ **կարճաժամկետ արտադրության համար ներդրումը անիմաստ է և չի արդարացնի:** Եվ միայն **երկարատև պետական աջակցության** շնորհիվ (արտոնյալ հարկեր, վարկեր, սուբսիդիաներ և այլն), կարելի է զբաղվել դեղորայքի հումքի երկարաժամկետ արտադրությամբ:

- Ոլորտի ընկերությունները և փորձագետները գտնում են, որ **Հայաստանում նոր դեղատեսակների ստեղծումը իմաստ չունի և նաև մոտիկ ապագայում անհասանելի բան է,** քանի-որ, ամբողջ ցիկլով նոր դեղ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է մինիմում ԱՄՆ 1-1,5 մլրդ. դոլար:

- Դեղագործության ոլորտի փորձագետները խորհուրդ են տալիս հետևել Ռուսաստանի օրինակին, և դեղագործության զարգացման նպատակով Հայաստանում փորձել ներդնել արտասահմանյան դեղագործական մի շարք հայտնի ընկերությունների մասնաճյուղեր:

- **ՀՀ-ում դեղերի որոշ հումքի արտադրություն հիմնելը** հնարավոր է, և առկա է ԱԶԱԴ ընկերության օրինակը, արդեն որոշ դեղերի հումք արտադրվում է: Բայց **տեղական արտադրությունը շատ բարդ, դժվարին և ծախսատար գործ է** (կադրեր, նոր ու թանկ տեխնոլոգիաներ):

- **Դեղագործության ոլորտի ընկերությունների, փորձագետների, և ոլորտում արված ուսումնասիրությունների (IFC 2021) համաձայն, դեղագործության ոլորտի գերակայությունը պետք է լինի, ոչ թե դեղեր ներմուծելը, այլ (1) ժողովրդի կարիքները հոգալու համար սեփական դեղարտադրություն ունենալը, և (2) դեղագործության ոլորտում մարդկային կապիտալի զարգացումը, որը մուլտիպլիկատիվ արդյունք կունենա նաև բնակչության վրա՝ նպաստելով բնակչության մակարդակով մարդկային կապիտալի՝ առողջության և կրթության, զարգացմանը:**

- **Դեղերի սեփական արտադրությունը կարելի է խթանել ռեբրանդինգի միջոցով կամ Ֆրանչայզինգի միջոցով, եթե դեղերի արտադրության սեփական բրենդ չկա:**

- ՀՀ-ում դեղագործության արդյունավետ զարգացման դեպքում հնարավոր է մրցակցային գներով մտնել Եվրասիական շուկա, իսկ ԵՎՐԱԶԵՍ- համակարգում ընդգրկվելու պարագայում՝ ավելի հեշտությամբ մտնել եվրոպական երկրներ:

    - Որպեսզի Հայաստանը զարգացնի ռազմավարական նշանակության և բնակչությանը համար առավել անհրաժեշտ դեղերի արտադրություն, **Հայաստանը պետք է ունենա դեղերի սեփական բրենդը:**

    - **Դեղարտադրության սեփական բրենդի զարգացման համար Հայաստանը** շատ **հարուստ է դեղաբույսերով՝** երկու հազարից ավելի դեղաբույսեր:

Բայց դեղաբույսերը Հայաստանի և արտերկրի շուկայում **ներկայացնում են հիմնականում որպես թեյեր, ոչ որպես դեղամիջոցներ:** Սա սահմանափակում է դեղամիջոցների հայկական արտադրության պոտենցիալը:

Հաշվի առնելով ՀՀ դեղաբույսերի հարուստ աշխարհը ու դրա ինքնատիպությունը, ու նաև որ մեր դեղաբույսերը էկոլոգիապես մաքուր են, **Հայաստանը, ձեռներեցների կարծիքով, կարող է բրենդավորել իր բնության դեղաբույսերը որպես դեղամիջոցներ: Հենց դեղաբույսերի**

առումով ՀՀ ունի իր ուրույն պոտենցիալը հայկական ***“Made-in-Armenia” բրենդի զարգացման և արտահանման համար:***

Արտադրության **այս ճյուղի զարգացումը և մեխանիզացումը կներառի նաև մեծ քանակությամբ աշխատուժ և նաև զարգացնել կրթությունը՝ թե ինչպես տարբեր բույսեր կարելի է համադրել, որ առկա դեղերի հետ են հակացուցված, տվյալ դեղաբույսերը և այլն:**

Դեղագործության զարգացման համար անհրաժեշտ է ստեղծել արտոնությունների փաթեթ և այն հասանելի դարձնել շուկայի բոլոր մասնակիցների համար:

5.3. Ոսկեգործություն և ադամանդագործություն

5.3.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները

Ըստ այս ոլորտում գործող ընկերությունների գնահատականի, Հայաստանում ներկայումս արտադրվում է մինչև 400 մլն. ԱՄՆ դոլարի ոսկերչական արտադրանք (այդ թվում նաև ոսկու հանքաքար): Հայաստանում գործում է մոտավորապես հազար ոսկերչական ձեռնարկություն (անհատ ձեռներեց, ՍՊԸ կամ ԲԲԸ) և 5-10 ադամանդագործական ձեռնարկություն: Ոլորտում աշխատում է մոտավորապես 10,000 մարդ:

Ոսկե/ադամանդագործության արտադրական շղթայում, ամենաբարդը քարը տեղադրելն է: Իսկ, ընդհանուր առմամբ, ոսկերչության բնագավառում, ամենադժվարը՝ արտահանումն է:

Ձեռներեցների գնահատմամբ, նախկինում ՀՀ-ում 5-6 գործարան մշակում և արտահանում էին մոտ 360 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք մշակված **ադամանդե** քարեր՝ որի մեջ 300 մլն. կազմում էր հումքը, 60 մլն.՝ կատարված աշխատանքի արդյունքում ստացված հավելյալ արժեքը: Ներկայումս ՀՀ-ն կորցրել է իր շուկաները արտասահմանում քանի որ արտասահմանյան պատվերները տեղափոխվել են այն երկրներ, որտեղ աշխատուժը և ինքնարժեքը ավելի էժան են: Հնդկաստանը արտադրում է աշխարհի ադամանդե արտադրանքի 90%-ը, և այդ ոլորտում ունի շուրջ 2 մլն. նիստավորող և քար մշակող:

Այսօր Հայաստանը արտադրում է հիմնականում ոսկաքար՝ ոչ մաքուր ոսկի:

Ոլորտի զարգացման կարևոր խնդիրներից մեկը արտահանման խթանումն է: Արտադրանքի մեծ մասը արտահանվում է: Լոգիստիկայի հետ կապված խնդիրները լուրջ խոչընդոտ են արտահանման համար: Այժմ, ԵԱՏՄ-ի հետ համատեղ, փորձեր են արվում ստեղծել Ոսկերչության Եվրասիական արտահանման բյուրո, որը անմիջականորեն պետք է զբաղվի արտահանման հարցերով:

Արտահանման հիմնական երկրներն են՝ ԱՄՆ, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Բելառուսը, Մոլդովան:

Խոչընդոտ են հանդիսանում նաև մաքսատուրքերը և հարկերը, որոնք բարձր են. Խոշոր երկրներից շատերը, մեծ մաքսատուրք են սահմանում ներմուծվող ապրանքի վրա, դրանով իսկ, գինը զգալի թանկանում է և դժվարացնում արտասահմանում վաճառքը:

Կարևոր է այն, որ չնայած Հայաստանը տարեկան արտահանում է մոտավորապես 3-5 տ. ոսկու համաձուլվածք, ոսկու հումքը այնուևամենայնիվ, ձեռք է բերվում արտասահմանից:

Դեռ ավելին՝ ոսկին, ոսկերիչները ձեռք են բերում բանկերի միջոցով, շուկայականից թանկ գնով. Դա բացատրում են նրանով, որ շուկայից հնարավոր չէ ցածր գնով և փոքր քանակներով (2 - 3 կգ.) ոսկի գնել: Սա ստեղծում է արտադրանքի ինքնարժեքի բարձր գին, որը վնասում է մրցակցությանը:

Ներկայումս **ադամանդե** ներմուծված արտադրանքի մաքսատուրքի միայն 1,2%-ն է մնում Հայաստանում: Մնացած 8,8%-ը փոխանցվում է ԵԱՏՄ երկրներ՝ համաձայն ԵԱՏՄ կանոնակարգի:

Արտադրանքի իրացման հետ կապված, ներքին շուկայում մեծ խնդիրներ չկան: Սակայն Հայաստանում ոսկերչական իրերի համար սահմանված ԱԱՀ-ն 20% է, որը մի շարք երկրների համեմատ, այդ թվում նաև հարևան Թուրքիայի կամ ԱՊՀ երկրների համեմատ, ավելի բարձր է և թանկացնում է ապրանքի գինը ու դժվարացնում մրցակցությունը:

Ոլորտի զարգացման հիմնական խոչընդոտներից է **մասնագետների պակասը: Ոսկերչությունը, ըստ էության, ինժեներական մասնագիտություն է,** սակայն, ինչպես պնդում են ոլորտի մասնագետները, **ուսումնական հաստատությունները,** ինչպես նաև տեխնիկական պրոֆեսիոնալ ուսումնարանները, **չունեն ոսկերչության գծով մասնագետների պատրաստման բաժիններ: Բացակայում է նաև արտադրության համար անհրաժեշտ բանվորական մասնագիտությունների պատրաստումը:**

5.3.2. Ոսկեգործության և ադամանդագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները

Ըստ ոլորտի փորձագետների, Հայաստանում կարող է մշակվել մինչև 40 մլն. ԱՄՆ դոլար ադամանդե արտադրանք, առավելագույնը՝ 80 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ադամանդե արտադրանք: Բայց **Հայաստանում ադամանդագործությունը որպես առանձին ճյուղ զարգանալը հեռանկար չունի: Այն կարող է զարգանալ միայն ոսկերչությանը կցված:**

Միգուցե Հայաստանում ոսկեգործությունը կարելի է խթանել ո՛չ արդյունաբերական ոսկերչության հիմքով՝ շաբլոն լայնածավալ արտադրանքով, որը ունի սահմանափակ արժեք, քանի որ շաբլոն արտադրություն է: **Ոսկեգործությունը ՀՀ-ում կարելի է խթանել «Made-in-Armenia» ոսկեգործության ինքնատիպ դիզայնի բրենդի զարգացման հիման վրա**, քանի որ Հայաստանում ոսկերչությունը հայտնի է եղել հայ բարձորակ վարպետների անհատական ձեռքի աշխատանքով:

Ըստ ոլորտի ընկերությունների գնահատականի, **ոսկերչությունը** զարգացնելիս ՀՀ-ում թողարկվող արտադրանքի ընդհանուր ծավալը կարելի է հասցնել շուրջ 350 միլիոն ԱՄՆ դոլարի: Եվ այդ պարագայում միջին հաշվով 50 մլն. Դոլարին համարժեք պատվերներ կառաջանան **ադամանդագործների համար:** Այսինքն,՝ թանկարժեք իրերի ընդհանուր ծավալը կհասնի 400 մլն. ԱՄՆ դոլարի: Այդ գումարի մեջ չի մտնում հայկական ոսկու հանքաքարի արտահանումը:

Այդ պարագայում աշխատողների (զբաղվածների) թիվը և՛ ոսկեգործության, և՛ ադամանդագործության բնագավառում կտրուկ կաճի և կհասնի առնվազն 50-60 հազարի: Իսկ ադամանդ մշակողների թիվը կհասնի 500–600-ի (նախկինում այդ թիվը կազմել է շուրջ 5000

մարդ): Ներկայումս ոսկերչության բնագավառում զբաղված է մոտավորապես 20,000-30,000 մարդ, իսկ ադամանդագործության բնագավառում՝ 200-300 մարդ:

Քանի-որ ոսկերչությունը ՀՀ-ում գնալով կզարգանա, ապա դրա շնորհիվ կաճի պատվերների պահանջարկը տարբեր քարերի, և այդ թվում ադամանդի նկատմամբ:

Կառավարությունը առանձնակի մոտեցում չի դրսևորում ոսկեգործության և ադամանդագործության ոլորտի զարգացումը խթանելու առումով: Ժամանակ առ ժամանակ կառավարությունը աջակցում է ուղղակիորեն, օր.՝ էկոնոմիկայի փոխնախարարի Յակուտիայից որոշակի քանակի ալմաստային հումք Հայաստան բերելը: Սակայն, ձեռներեցները պնդում են, որ սիստեմիկ մոտեցում չկա:

- Սփյուռքում ոսկերչությունը տարածված է: Բայց **Հայաստանում ոսկերչության մեջ կադրային բազան ինքնաբուխ է զարգանում:**

- Ոսկերչության ոլորտի որակը բարձրացնելու համար և կիսաթանկարժեք քարերի կիրառումը խթանելու համար կարելի ստեղծել **ոսկերչական դպրոց՝**—քարերի գույների համադրությունը տարբեր մետաղների (ոսկի, արծաթ, և այլն) և քարերի հետ, և այլ հարակից գիտելիքների բազայի զարգացման, անհատական վարպետների ձևավորման և որակի բարձրացման համար:

- **Բարձորակ յուրօրինակ աշխատանքները պետք է ցուցադրվեն և՛ Հայաստանում, և՛ արտասահմանում ու պետությունը դրան պիտի աջակցի:** Օրինակ կարող է հանդիսանալ Իտալիայում Ֆլորենցիա քաղաքի Վեքքիո կամրջի **/Ponte Vecchio/ ոսկեգործների բուտիքների փողոցը, որը** անհատական ոսկեգործների և իրենց վարպետանոցների անհատական աշխատանքների բուտիք-խանութների փողոց է: **Հայաստանը նույնպես կարող է այդ մոդելով խթանել անհատական բարձորակ աշխատանքների ցուցադրումը և վաճառքը Հայաստանում:** Այս գաղափարը տարբերվում է ՝՝ոսկու շուկայի՝՝ գաղափարից, քանի որ խոսքը գնում է բարձորակ վարպետների յուրօրինակ, ոչ մասսայական քանակով արտադրված, անհատական աշխատանքների մասին:

- **Այսպիսի բարձորակ աշխատանքների համար պետք է ձևավորել բացառիկ աշխատանքների կլիենտուրա** /Խորհրդային միության տարիներին կային նպատակաուղղված արվեստի սալոններ անհատական բարձրորակ աշխատանքների վաճառքի համար/: **Այս բացառիկ կլիենտուրան պետք է ձևավորել մարկետինգային և վաճառքի հնարավորությունները ընդլայնելու միջոցով, օրինակ՝ Ponte Vecchio-ի մոդելով,** կամ **արտերկրի համար՝ օգտագործելով դեսպանությունների ցանցը՝** կատալոգներով գովազդելով հայ վարպետների յուրօրինակ աշխատանքները:

- Քանի որ Հայաստանում ոսկեգործությունը զարգանում է անհատական աշխատանքների մակարդակով է, ապա անձն է հոգում և կրում իր աշխատանքի առաքման բոլոր ռիսկերը: **Ինստիտուցիոնալ լուծում է պետք տալ անհատ ոսկեգործների արտադրանքների առաքմանը:** Եվ հենց ոսկերչության ոլորտում **տրանսպորտը, լոգիստիկան ամենաակտուալ խնդիրներից մեկն են՝ այս ոլորտի ռիսկերի նվազեցման համար:**

- Ոսկեգործության հետ պետք է խթանել նաև **կիսաթանկարժեք քարերի կիրառումը ոչ միայն անհատական աշխատանքների ոլորտում, բայց նաև բազմազանեցնել կիսաթանկարժեք քարերի օգտագործումը ոսկեգործությունից դուրս այլ արտադրություններում:** Օրինակ ավելի լավ օգտագործել օբսիդիան քարի հնարավորությունները: Սրանք բոլորը կարելի է անել՛**Made-in-Armenia' յուրօրինակ արվեստի բրենդի զարգացման համար:**

- Եթե ոսկերչությունը խթանել «**Made-in-Armenia»** անհատական յուրօրինակ աշխատանքների բրենդի զարգացման հիման վրա, ապա պետք է ներդնել ու խթանել **ոսկերչության ոլորտը որպես արդյունաբերական <u>կլաստեր</u>՝ օգտագործվող նույթերը /քար, թել, սոսինձ/, գործիքները, դիզայնը, փաթեթավորումը, առաքումը, որոնք Հայաստանում որակի լավացման կարիք ունեն: ՀՀ-ում առկա է ոսկերչական բազմազան գործիքների արտադրություն (Լազեր ՍՊԸ), որը էականորեն նպաստային պայմաններ է ստեղծում անհատական ոսկեգործության համար:**

5.4. Թեթև արդյունաբերություն (Սննդի արդյունաբերություն)

5.4.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ

- Ինչպես նշում են գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկությունները, ՀՀ-ում սեփական կարիքների համար արտադրված մթերքը ու հումքը կազմում են գյուղատնտեսական արտադրանքի շուրջ 30%-ը: Սա վերաբերում է կաթնամթերքին, մսին, որոշ բանջարեղենին, բոստանային մշակաբույսերին և պտուղներին: Արտադրանքի մյուս մասը իրացվում է որպես վերամշակված մթերք կամ առաջնային հումքի տեսքով:

- Կաթնամթերքի ոլորտում թարմ կաթը Հայաստանից է, փոշի կաթը՝ ներմուծվում է: Հանքային ջրերի արտադրությունում ջուրը Հայաստանից է, իսկ համարյա ամբողջ օժանդակ պարագաները ներմուծվում են, ներառյալ ապակե շշերի մի մասը, պիտակները, ստվարաթղթե տպագրված արկղերը, սոսինձները:

- Կարևոր է, պնդում են ձեռնարկությունների ներկայացուցիչները, որ **եթե միսը և մսամթերքը տեղական շուկայում ինչ որ չափով ենթարկվում են պարտադիր ստուգման, ապա բուսական ծագում ունեցող հումքի ու մթերքների նկատմամբ գրեթե ամբողջապես բացակայում են համապատասխան ստուգումների պահանջները**: Թե՛ մեծածախ, և թե՛ մանրածախ որևէ իրացման վայրում, շուկաներում չկան ֆիտոսանիտարական կանոններին հետևող անձիքն կամ կազմակերպություններ:

- **Ստուգումը բացակայում է նաև պարարտանյութերի, թունաքիմիկատների օգտագործման նկատմամբ անհրաժեշտ հսկողություն իրականացնելու տեսանկյունից:**

- **ՀՀ չունի ապակե շշի պահանջվող տեխնոլոգիայով բարձորակ արտադրություն (NNPB՝ բարակ պատերով և թեթև ապակյա շշեր, որոնք ապահովում են ամելի մեծ ծավալի բեռի բարձում արտահանման մեկ միավորում):**

- **Ընկերությունների ստեղծած պլաստիկ կաղապարների/շշերի սեփական արտադրությունները աշխատում են չնչին հզորությամբ, երբ ունեն նախագծային մեծ արտադրողականություն,** այսինքն օգտագործվում է սարքավորումների հզորության փոքր մասը: **Այդ ընկերությունների որոշ մասնագետները ունեն երկարաժամկետ պարապուրդ,** բայց շարունակվում են վարձատրվել ընկերությունների կողմից, որպեսզի նրանք չհեռանան:

- Ներքին շուկայում հանքաջրերի ապրանքը իրացվում է դեմպինգային գներով՝ պահպանելով մրցակիցների հետ նույնանուն/համանման արտադրանքի գների գրեթե նույն մակարդակը:

Արտահանելիս (բայց ոչ ԵԱՏՄ-ում), Հայաստանի հանքաջրերը իրացվում են աշխարհում պրեմիալ համարվող իտալական, ֆրանսիական, գերմանական և այլ հանրահայտ ապրանքանիշերի շարքում և համարժեք գներով:

- **Հայաստանը հիմնականում արտահանում է պահածոներ ու չրեր:**

Սննդամթերքի արտահանման համար կարևոր են արտադրանքի ծավալները: Ծավալների մեծացման տեսանկյունից **խոչընդոտ է** հանդիսանում հետևյալը.

1. **Արտադրանքի անհրաժեշտ քանակների թերի ապահովությունը:** Չնայած, որ վերջին տարիներին Էկոնոմիկայի նախարարությունը իրականացնում է Փոքր և միջին ջերմատնային տնտեսությունների ներդրման, ՀՀ-ում խաղողի՝ ժամանակակից տեխնոլոգիաներով մշակվող ինտենսիվ պտղատու այգիների և հատապտղանոցների հիմնման պետական աջակցության ծրագրերը և դրանց շնորհիվ ավելացել են փակ գրունտում աճեցվող մշակաբույսերի քանակները, այնուամենայնիվ դեռ շատ վաղ է ապրանքների քանակի, սեզոնայնության, հաստատուն գների մասին խոսելը: Իսկ վերոնշյալ խաղողին վերաբերող աջակցության ծրագիրը ունի **տեղական էնդեմիկ սորտերը շուկայից դուրս մղելու վտանգ և ռիսկ:**

2. Արտադրանքի **որակի** թերությունները:

3. Արտադրվող հումքի և մթերքի **աշխարհագրական լայն սփռվածությունը**:

4. **Լոգիստիկ հանգույցների անբավարար քանակը:**

5. **Տրանսպորտային խնդիրները**, հատկապես Լարսի անցակետով՝ եղանակային, վարչարարական և այլ գործոններով պայմանավորված:

6. Սննդամթերքի արտահանվող հումքի ու մթերքի արտադրանքի **տեսականու սահմանափակ բազմազանությունը:** Կա խնդիր, առավել շահութաբեր կոնցեպտների ներդրման պահանջ: Սա չի վերաբերում միայն ինտենսիվ տեխնոլոգիաների ներդրմանը, այլ նաև վերաբերում է ավանդական մեթոդներին՝, որպես նորարարական մեթոդներով լրացուցիչ եկամուտներ ստեղծելու պրակտիկաներ:

7. **Կաթնամթերք արտահանելիս տրանսպորտացիայի տևողությունը** շատ կարևոր է, քանի որ կաթնամթերքը շուտ փչացող ապրանք է, ապա արտահանման դեպքում ձգձգումները, օրինակ՝ Վերին Լարսի ճանապարհահատվածի խցանումները, անմիջապես ազդում են ապրանքի իրացման ծավալի վրա արտերկրում: Կաթնամթերքը արտահանվում է հիմնականում Վրաստան կամ Ռուսաստան:

- **Գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալները կապված են գյուղատնտեսությունում արդեն 3 տասնամյակ դեռ լուծում չգտնող հետևյալ խնդիրներից՝** չմշակվող հողերի մեծ ծավալը, ոռոգման համակարգերի անբավարար վիճակը, կանաչ տեխնոլոգիաների ներդրման անբավարարությունը, գյուղատնտեսական ոլորտում խորհրդատվությունների անբավարարությունը և այլն:

- **Սննդի արտադրության ոլորտում կա մասնագետների սուր պակաս:** Անհրաժեշտ են՝ մեխանիկներ, էլեկտրոնային սարքերի մասնագետներ, հաստոցների և հոսքային գծերի սպասարկողներ և կարգաբերողներ, ծրագրավորողներ, ագրոնոմներ, բույսերի պաշտպաններ,
անասնաբույժեր, կենդանիների կերակրման մասնագետներ, սառնարանների, սննդամթերքի

վերամշակման տեխնոլոգիաների, և տարբեր ինժեներական մասնագետներ:

Ինժիներատեխնիկական մասնագետների պակասը այնքան նկատելի է, որ ոլորտի ձեռնարկությունները իրենք են իրենց միջոցներով ու ուժերով կազմակերպում կարճաժամկետ դասընթացներ մասնագետներ պատրաստելու համար: Բայց դա ոլորտի զարգացման համար լուծում չի և պետք է համակարգային/սիստեմիկ մոտեցում:

-**Լոգիստիկ մասնագետներ,** որոնք կամ չկան, կամ թույլ պրակտիկ փորձ ունեն, նույնիսկ մասնագիտական դիպլոմի դեպքում (օր.՝ մատակարարումների, բեռնափոխադրումների, լոգիստիկայի, տրանսպորտա-էքսպեդիցիոն ծառայությունների, ավտոտնտեսության օպտիմալ կառավարման ու սպասարկման ոլորտներում):

- ***Չկան պետական կամ ոչ-պետական անկախ լաբորատորիաներ, որոնք հասանելի են ու մասնագիտանում են ա*ռտադրանքի գրանցման** (ԵԱՏՄ և ԵՄ համապատասխանության հայտարարագրերի, սերտիֆիկատների) և այլ պահանջներին համապատասխանեցման ընթացակարգերին: **Սերտիֆիկացիայի** ոլորտում կադրերը նույնպես շատ քիչ են:
- Արտահանման երկրներում **արտահանման կարգավորումների մասին տեղեկատվությունը դժվար հասանելի է:** Եվ ՀՀ-ում խորհրդատվական մասնագիտական կառույցները քիչ են, կամ բիզնեսները դրանց մասին չգիտեն:

5.4.2. Զարգացման և արտահանման պոտենցիալը և դրա խթանիչները

Վերջին տարում էական աճ է արձանագրվել սննդամթերքի արտահանման ծավալներում, թե դեպի ԵԱՏՄ, և թե դեպի ԵՄ: Աճ է արձանագրվել նաև դեպի ԱՄՆ արտահանվող ապրանքների մասով, ուր հիմնականում արտահանվում է կաթնամթերք, մսամթերք, չրեր և այլ ապրանքներ:

Սննդի բեռնափոխադրումները արտահանման գործընթացում արագացնելու ու հեշտացնելու համար մեքենաշինության ձեռնարկությունների զարգացումը Հայաստանում հնարավորություն կտա սննդի և գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկություններին մատակարարել/ արտահանել՝ օգտագործելով հայկական սարքավորումներ և մեքենաներ:

- Արտահանման համար պետք է տարանջատել՝ արտահանվում է էթնիկ շուկա, որը սփյուռքահայերն են, թե ոչ-էթնիկ շուկա: Սփյուռքի էթնիկ՝ թիրախային շուկաները գրավիչ են և Արտաքին գործերի նախարարությունը և Հայաստանի դեսպանությունները պետք է ներգրավվեն սփյուռքի շրջանում մարքետինգի ընդլայնման համար և հայկական արտադրանքի ճանաչելիությունը մեծացնելու համար:

Ոչ-էթնիկ շուկա մտնելը դժվար է: Խոշոր առևտրային ցանց մուտք գործելիս պետք է ունենալ <u>առանց ընդհատման հստակ ծրագրավորված լայնածավալ արտադրություն, և արտադրությունից բացի նաև առանց ընդհատման մատակարարում մեծ ծավալներով:</u> Սա շատ բարդ է Հայաստանի համար՝ հաշվի առնելով նաև տարածաշրջանի լոգիստիկ բարդությունները և մի շարք այլ ներդրումային բնույթի խնդիրներ:

- Լավաշը արտաքին շուկայում ունի իր յուրօրինակ նիշը, պահանջում է արտադրման հատուկ տեխնոլոգիա, և արտահանվում է, ունի արտահանման պոտենցիալ:

- **Փաթեթավորումը ստեղծում է հավելյալ արժեք (value-added),** ու սննդի և՛ արտադրության, և՛ արտահանման գործընթացում շեշտը պետք է դրա վրա նույնպես դնել որպեսզի ապրանքը ավելի թանկ վաճառվի երկրի ներսում և արտերկրում:

5.4.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել

Պետության կողմից արվել են քայլեր սննդի ոլորտի զարգացումը խթանելու համար: Կառավարության հաջողված քաղաքականության օրինակ է կանխատեսելի հարկային քաղաքականությունը, օր.՝ ԱԱՀ-ի վերադարձի մեխանիզմների ներդրումը, կամ սննդի ոլորտում աշխատավարձի վարկը սուբսիդավորումը:

- Սակայն սուբսիդիաները, արտոնությունները երկարաժամկետ կտրվածքում արդյունավետ չեն կարող լինել: Ըստ սննդի և գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկությունների, բ**ացակայում է գյուղատնտեսությունում նոր սարքավորումների և նոր ծառայությունների ներդրման միասնական և թիրախային ռազմավարություն:**

Չնայած որ էկոնոմիկայի նախարարությունը վերջին տարիներին իրականացում է «Գյուղատնտեսական հումքի մթերումների (գնումների) նպատակով տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույքների սուբսիդավորման», «Հայաստանի Հանրապետությունում ագրոպարենային ոլորտի սարքավորումների ֆինանսական վարձակալության՝ լիզինգի պետական աջակցության» ծրագրերը, սակայն գյուղատնտեսության ոլորտում էական բարեփոխումներ չեն արձանագրվել: Մինչդեռ ըստ պետական մարմինների կողմից հրապարակած տվյալների, մեծ թվով անձինք և կազմակերպություններ օգտվել են այդ ծրագրերից:

Ոլորտը զարգացնելու համար, ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում սննդի ոլորտի ձեռնարկությունները արեցին հետևյալ առաջարկները՝

- **Ամենաառաջնային խնդիրներից է մասնագետների պատրաստումը:** Այս բաժնում արդեն նշվել են այն մասնագիտությունները, որ առավել անհրաժեշտ են սննդի արտադրության ոլորտում:

- Start-up-ներին ՀՀ ներքին շուկա մտնելը դժվար է, քանի որ կան կայացած հայտնի ապրանքանիշեր: Start-up-ները տեղական կամ նոր շուկա մտնելիս պետք է դրսևորեն գնային խիստ ճկուն քաղաքականություն և կիրառեն մարքեթինգային նորարարական գործիքներ: Սա դժվար է՝ հաշվի առնելով ներքին սպառողի մենթալիտետը և ապրանքի մասին թերի ինֆորմացիան: **Ուստի Start-up-ներին կարելի է աջակցել շուկա մտնելու նախնական փուլերում նույնպես:**

- Սննդի ոլորտում նախադպրոցական և դպրոցական ուսումնական հաստատություններին սննդամթերք մատակարարելու համար ձեռնարկություններին կարելի է արտոնություններ տրամադրել խթանելու նրանց արտադրանքը:

- Հանրային սննդի ոլորտում գործունեության վայրի վարձակալության վկայականի առձեռն բացակայությունը խնդիրներ է առաջացնում. Մի կողմից դրական է, որ գրանցումն օն-լայն ձևաչափով է, բայց մյուս կողմից առձեռն փաստաթուղթ չի տրամադրվում և վկայականի բացակայությունը նոր խնդիր է առաջ բերում՝ առաջացնելով որոշումների հակասություն:

Առաջարկ. Ոլորտի ձեռնարկությունների համար կարող է ստեղծվել այդ ոլորտին հատուկ տեխնիկական պարկ, որը կունենա սարքավորումներ և բեռնատար մեքենաներ այդ ոլորտի արտահանման պահանջները բավարարելու համար:

- Սննդի անվտանգության պետական ծառայության աշխատանքը սննդի անվտանգության վերահսկման հարցում լիարժեք չէ, հատկապես պանրի, կարագի, մսի և այլ արտադրատեսակների հետ կապված: Եթե Կառավարությունը ընդլայնի այս կառույցի հնարավորությունները սննդամթերքի արտահանման և ներմուծման գործընթացներում, ապա դա կխթանի այս ճյուղի զարգացումը:

- **Գյուղատնտեսության ոլորտում** համարյա բացակայում են խորհրդատվական ինստիտուտները, աջակցություն կամ որևէ ծառայություն մատուցող կառույցները: Անհրաժեշտ է ստեղծել նմանատիպ **կառույցներ, որոնք կարող են աջակցել և տարբեր ծառայություններ մատուցել գյուղատնտեսությամբ զբաղվող ձեռնարկատերերի համար:**

- Տեղական առևտրային մեծ օբյեկտները՝ սուպերմարկետները, մեծ դեր են խաղում տեղական արտադրանքի պահանջարկի, գնորդների վարքագծի վրա: Որպես կանոն տեղական արտադրողները անմրցակցային են սուպերմարկետներում քանի որ սուպերմարկետներում ցուցադրության համար մեծ տարածքները առաջնահերթ կարգով վարձակալում են միջազգային բրենդները, այնուհետև զգալի տարածքներ օգտագործում են հենց իրենք՝ ՝սուպերմարկետները, իրենց իսկ ներկրած ապրանքները վաճառելու համար, իսկ միայն մնացած՝ աչքից հեռու, գնորդի համար ոչ գրավիչ ու փոքր տարածքները տրամադրվում են տեղական արտադրողների արտադրանքին: **Պետք է մտածել մեխանիզմ, որպեսզի սուպերմարկետներում տեղական արտադրանքը արտոնյալ դիտվի կամ սուպերմարկետները շահագրգռված լինեն առաջարկել տեղական արտադրանքը:**

- **Արտահանումը չպետք է լինի ինքնանպատակ, այլ այն միշտ պետք է կապվի տեղական արտադրանքի որակի բարձրացման և ընդլայնման հետ: Ներքին/տեղական շուկայում հայկական ընկերությունները մրցակցային չեն ոչ գնի, ոչ որակի տեսակետից, հատկապես աշխարհում ճանաչված բրենդերի համեմատ:**

Ներմուծողները խոչընդոտում են տեղական արտադրանքի զարգացմանը՝ ներմուծված ապրանքը դեմպինգային գներով վաճառելով, օր. զուգարանի թուղթը և կենցաղային մի շարք ապրանքներ, ներառյալ լվացման միջոցները և այլն: **Կառավարությունը պետք է հնարներ մտածի, որ պաշտպանի տեղական արտադրանքը և արտադրողներին:**

Միևնույն ժամանակ **տեղական արտադրանքի խթանումը նույնպես չպետք է ինքնանպատակ լինի, և որոշ դեպքերում ներմուծելը ձեռնտու է,** օր. որոշ հումքերի և մսամթերքի հարցում: Իսկ տեղական հումքի արտադրանքի ճյուղի զարգացումը կարելի ավելացնել զարգացման երկրորդ փուլում, ավելի ուշ:

- Արտահանման կարևոր խոչընդոտ են հանդիսանում **տրանսպորտային փոխադրումների** հետ կապված սահմանափակումները և բեռնափոխադրման տևողությունը՝ սնունդը հաճախ ճանապարհի խցանումների պատճառով փչանում է:

- Արտահանումների հարցում, հզոր խթան է հանդիսանում **դիստրիբյուտորների ինստիտուտը,** որը պետք է ՀՀ-ում զարգացնել, միգուցե կրթել/պատրաստել մասնագետներ ըստ ոլորտների:

- Արտահանողները մեծ ռիսկեր են կրում, և այդ ռիսկերը կարելի է նվազեցնել արտահանման **ապահովագրական մեխանիզմ** ստեղծելով:

- Բրենդների ճանաչելիությունը արտասահմանում, այդ թվում ԱՊՀ-ում, մեծացնելու համար անհրաժեշտ են մեծ ծախսեր, որոնք հաճախ տեղական արտադրողները իրենց սեփական ուժերով չեն կարող անել ո՛չ տեխնիկապես, ո՛չ ֆինանսապես: Այդ նպատակով կառավարությունը **կարող ներգրավվել և դիմել ճանաչված մարկետինգային և դիտրիբյուտորային պրոֆեսիոնալ կազմակերպություններին արտերկրում,** որոնք կկազմակերպեն այդ աշխատանքները:

Սակայն անհրաժեշտ է, որ **նույնատիպ արտադրանք թողարկող հայկական ընկերությունները միավորեն իրենց ռեսուրսները՝ վճարելու համար այդ գումարները և համաձայն լինեն, որ իրենց արտադրանքները ներկայացվեն մեկ բրենդի ներքո, այն է՝ «Made in Armenia»:** Այսպես, օրինակ՝ անում են իտալական կաշվե ապրանքներ վաճառող իտալական փոքր ընկերությունները արտասահմանում:

5.5. Թեթև արդյունաբերություն. Տեքստիլ և կաշվի արտադրություն

5.5.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ և աջակցության մոտեցումը

Տեքստիլ արտադրության ոլորտը աշխատում է ներկրված հումքով: Հումքը ամբողջությամբ ներկրվում է Ուզբեկստանից, Վրաստանից, Թուրքիայից քանի որ գները այս երկրներից համեմատաբար ավելի էժան են:

Տեքստիլ ոլորտը մյուս ոլորտներից քիչ է կախված, քանի որ հումքը և օժանդակ նյութերը հիմնականում ներկրվում են:

Տեքստիլ արտադրության ոլորտում հիմնական խոչընդոտները մի քանիսն են՝ հումքի ներկրումը, և մասնագետների պակասը:

ՀՀ-ում կտորի հումքի արտադրություն ստեղծելու համար պետք են կտորի արտադրության ֆաբրիկաներ: Սա մեծ ներդրումներ է պահանջում և հավանաբար, գրավիչ չէ գործարարներին:

Մասնագետների պակասը նույնպես խնդիր է. **չկան կարող-բանվորներ, տրիկոտաժի արտադրության գծով տեխնոլոգներ, կոնստրուկտորներ:**

Հիմնականում տեքստիլ արտադրանքը արտահանվում է Ռուսաստան: Սակայն **արտարժույթի փոփոխությունները արտահանումը դարձնում են ռիսկային** և բացասական մեծ դեր են խաղում:

Տեքստիլի արտահանման հարցերում խոչընդոտում են լոգիստիկ խնդիրները:
Տեքստիլ ոլորտի ձեռնարկությունները համագործակցում են միմյանց պատվերներ տալով և փոխօգնություն առաջարկելով:

Տեքստիլ ոլորտի զարգացմանը կնպաստի ներկրվող հումքի՝ կտորի ազատումը մաքսատուրքից, կան մաքսատուրքի 50% նվազեցումը: Ներկայիս սահմանված մաքսատուրքը բարձրացնում է տեքստիլ արտադրանքի գինը 7-8%-ով և դժվարացնում մրցակցությունը:

Կայուն ձեռնարկատիրության և կայուն զարգացման հիմնական խոչընդոտներից է նաև արտադրության պակասը. անհրաժեշտ է ավելացնել մասշտաբայնությունը /մասնավորապես տեքստիլի ոլորտում/ և մրցակցությունը գլոբալ շուկայում:

Կաշվի վերամշակումը պետք է կապել սպանդանոցների հետ, որովհետև սպանդանոցներն ունեն կաշին հանելու ցիվիլ մշակույթ, որը նաև նպաստում է, որ կաշին

չկեղտոտվի ու պահպանի իր որակը: Ուստի **կաշվի հումքի ստացման համար սպանդանոցների դերը պետք է ուժեղացվի:**

Որպես կաշվի գործարան նմանատիպ արտադրություն խթանելու համար, փոքր ձեռնարկությունները ավելի նպատակահարմար են, քանի որ տեխնոլոգիաները թանկ են և արտադրությունը հոտավետ է: Ուստի մեծ բնակավայրերից հեռու փոքր արտադրությունները ավելի հարմար կլինեն:

Կաշվի արտադրությունը խթանելու համար Հայաստանը կարող է **ստեղծել կաշվի մոդայի դպրոց՝ վերածնելու կաշվի արտադրության հայկական ավանդույթները, ու ինստիտուցիոնալացնելու այս ոլորտում մասնագետների թիրախային պատրաստումը:** Անհրաժեշտ է նաև հետևողականորեն մասնագետներ պատրաստել տեքստիլ ոլորտի համար:

5.6. Սարքաշինություն

5.6.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները և զարգացման խոչընդոտները

Սարքաշինությունը /լազերային տեխնոլոգիաները, արևային տեխնոլոգիաները, տեղեկատվական տեխնոլոգիաները/ շատ լայն ոլորտ է: Օրինակ լազերային տեխնիկա, օպտիկա, օպտոմեխանիկա, օպտիկաէլեկտրոնային սարքեր, ֆոտոնիկան կարելի է դասել որպես մի ոլորտ: **Բայց ՀՀ-ում այս ոլորտի ներքին շուկան հիմնականում հիմնված է ռազմաարդյունաբերության վրա:** Եվ արդյունքում, ոլորտը ՀՀ-ում սպառման շուկա չունի, ու մրցակիցներ նույնպես չկան:

- Լազերային ապակիները որպես հումք ամբողջությամբ ներկրվում են: Տարիներ շարունակ կատարվել են փորձեր Հայաստանում արտադրելու մի քանի տեսակ ապակի, սակայն առ այսօր արդյունքներ չկան:

  Ապակու բյուրեղների աճեցումը շատ էներգատար է: Արտադրությունը շահավետ դարձնելու համար անհրաժեշտ է առնվազն 5 վառարանի միաժամանակ աշխատանք: Եվ այստեղ **էներգիայի սակագնի նվազեցումը բյուրեղների աճեցման համար կնպաստի արտադրանքի շահութաբերությանը,** և իր հերթին՝ ոլորտի հետագա զարգացմանը:

- Քանի որ լազերային տեխնոլոգիաների ոլորտի մասնագիտացումը նեղ է և Հայաստանում արտադրված արտադրանքը բարձորակ է ու աշխատուժը համեմատաբար էժան է, ապա արտասահմանում այն շատ մրցունակ է:

Բայց արտաքին շուկայում կան դժվարություններ, քանի որ Հայաստանը մրցում է այս ոլորտում ՛դոմինանտ երկրների հետ՝ *Չինաստան,Հնդկաստան, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ֆրանսիա:*

- **Սարքաշինության արտադրության համարյա ամեն փուլում կան խոչընդոտներ.**
  - Արտադրանքի նախագծման փուլում պակաս են մասնագետները, և մասնագետների պակասը գնալով սրանում է:
  - Ապրանքի **նախատիպ սարքելիս ու փորձարկելիս (կոնստրուկտորական մշակում),** ՀՀ-ում բացակայում են անհրաժեշտ նորագույն տեխնոլոգիաները, կամ եթե առկա են, ապա շատ թանկ են: Ուստի հայկական ընկերությունները արտերկրում են ստեղծում/պատվիրում նախատիպերը:

- Նախատիպման ընթացքում անհրաժեշտ սարքերի/մասերի բացակայությունը ստիպում է ընկերություններին ներկրել դրանք, որը երբեմն հետաձգում է նախագիծը մինչև 6 ամսով:

- Սարքաշինության ոլորտում **վերամշակումը** նույնպես թույլ է զարգացած, չնայած փորձեր արվում են, բայց դեռ առաջընթացը թույլ է:

5.6.2. Զարգացման պոտենցիալի բնույթը

- Սարքաշինության ոլորտի զարգացման պոտենցիալը կոմպլեքսային է, բարդ է և շատ խնդիրների հետ է կապված՝

  - մասնագետների պակաս,
  - ներքին սպառման շուկայի բացակայություն,
  - արտահանման մարկետինգ,
  - հարակից ոլորտների թեր-զարգացածություն,
  - Հայաստանում արտադրության բարձր ինքնարժեք:

- Չնայած նրան, որ Հայաստանում **սարքաշինության ոլոտը** ներկայումս ունի փոքր շուկա, այս ոլորտը **կապված է բոլոր ոլորտների հետ քանի որ կարող է օգտակար լինել բոլոր ոլորտներին:** Բայց հենց Հայաստանում պահանջարկի փոքր շուկան էլ պատճառն է, որ այս ոլորտը քիչ/ կամ դանդաղ է զարգանում:

Այս բնագավառում, Հայաստանում, ձեռնարկությունները իրականացնում են հիմնականում **հատային արտադրություն: Սերիական արտադրություն** հայկական ձեռնարկությունները չեն կարող իրականացնել:

Ձեռնարկությունները պնդում են, որ կպահանջվեն տարիներ, որպեսզի Հայաստանում սարքաշինության սեկտորի ընկերությունները ադապտացնեն իրենց արտադրական պրոցեսը սերիական արտադրության համար; Իսկ այս ոլորտը զարգանում է շատ արագ ու նույնիսկ մեկ տարի անց արդեն արտադրանքը կարող է լինել հնացած:

Սարքաշինության ոլորտի start-up-ները ունեն ոլորտին յուրօրինակ 2 մարտահրավեր.

-- Start-up ների համար այս ոլորտը շատ դժվար է, քանի որ ներքին սպառման/վաճառքի շուկայի բացակայության պատճառով **start-up բիզնեսը սկսելուն պես միանգամից պետք է արտադրանքը կողմնորոշի արտաքին շուկա, ու պետք է հոգա ոչ միայն արտադրական խնդիրները, այլև արտասահմանում մարկետինգը, որը պահանջում է լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ:**

-- Սարքաշինության **start-up-ները** բիզնեսի սկզբնական փուլում միանգամից չեն կարող արտադրել, ու, ***ի տարբերություն ծրագրավորման հիմքով*** **start-up-ներին, սարքաշինության start-up-ներին ժամանակ է *անհրաժեշտ է նախագծային աշխատանքների համար:***

- Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում Հայաստանում տեխնիկական մասնագետների բարձր պահանջարկ կա (ծրագրավորողներ և այլն): Դրանք են՝ ոլորտի կառավարիչներ ու բովանդակային մասնագետներ (scram master, product owner և այլն): Այս մասնագետների առկայությամբ SS ոլորտում կակտիվանան ինովացիոն մտահղացումներով ուղղորդված սթարթափերը: Այսօր Հայաստանում SS ոլորտը գործում է պատվերների հիման վրա՝ ծրագրավորումներ կամ SS սպասարկում տրամադրելով (ոլորտի շուրջ՝ 50% այդպես է աշխատում):

Բայց, **եթե Հայաստանի SS ոլորտում պատվեր/սպասարկում մոդելը վերաիմաստավորվի և փոխակերպվի սեփական/Հայաստանի ու միջազգային շուկաներում մրցակցային արտադրություն ստեղծելու ինովացիոն սկզբունքով, ապա Հայաստանում SS շուկան կարող է էապես մեծանալ և դրա շատ ու հայտնի նախադրյալներ արդեն առկա են:**

5.6.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել

Սարքաշինության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ոլորտի ձեռնարկությունների հետ ֆոկուս խմբերում ձեռներեցները նշում էին, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտը, հանդիսանալով սարքաշինության հետ սերտ առնչվող ոլորտ, պետության կողմից ստանում է աջակցություն:

Օրինակ՝ SS ընկերությունների առաջարկով Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի պետական աջակցության մասին ՀՀ օրենքում և Հարկային օրենսգրքում արվել են փոփոխություններ և լրացումներ: Արդյունքում 2015 թ. սկսած SS ոլորտում նոր ստեղծվող տնտեսավարող սուբյեկտներին հարկային արտոնությունների տրամադրումը, մասնավորապես՝, շահութահարկի 0 տոկոս դրույքաչափը և եկամտային հարկի 10 տոկոս դրույքաչափը խթանել է ոլորտում նոր ընկերությունների և աշխատատեղերի ստեղծմանը: Եվ, եթե մինչև օրենքի ընդունումը ստեղծվել է SS **16** ընկերություն, ապա օրենքի ընդունումից հետո այդ թիվը նկատելիորեն աճել է հասնելով շուրջ 4000-ի:

Ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում հնչեցին նաև բազմաթիվ կարծիքներ ոլորտը զարգացնելու մասին:

- Սարքաշինությունը զարգացնելու համար, ըստ ոլորտի ընկերությունների կարծիքի, անհրաժեշտ է խթանել մասնագետների պատրաստումը, և պարզեցնել հումքի ներկրման գործընթացը:

- SS ոլորտը ապակենտրոնացնելու և մարզերում զարգացնելու համար կարելի է մարզերում նորաստեղծ յուրաքանչյուր ընկերության կայացման համար տրամադրել հարկային արտոնություններ առնվազն 5 տարով:

- Բարձր **տեխնոլոգիական արդյունաբերության զարգացումը պահանջում է մատակարարման միաժամանակյա ռիթմ,** որպեսզի ենթաճյուղերը կարողանան իրար մատակարարել արտադրանքով որպես հումք կամ բաղադրիչ: **Անհրաժեշտ է մատակարարման զարգացած և ուժեղ լոգիստիկա:**

- Ներկայումս Հայաստանի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (ՏՏ) ոլորտը մեծամասամբ սպասարկում է արտերկրի պատվերներ: Հայաստանում այս ոլորտի զարգացումը կնպաստի ՀՀ ներքին պահանջարկի խթանմանը: Սակայն Հայաստանում այլ ոլորտների (ոչ-ՏՏ) ընկերությունների վճարունակությունը ցածր է: Ուստի այն ժամանակը, որ ՏՏ ընկերությունը պետք է տրամադրի տեղական/Հայաստանի ընկերության պատվերը կատարելուն ձեռնատու չէ ՏՏ ընկերությանը: Եվ ՏՏ ընկերությունը շահագռգռված է կատարել արտերկրների պատվերները, քանի որ նրանք լավ են վճարում:

Կառավարությունը պետք է մտածի շահագրգռման մեխանիզմների մասին, որպեսզի Հայաստանի ՏՏ ընկերությունները շահագրգռված լինեն կատարելու տեղական/հայկական պատվերներ:

- Քանի-որ սարքաշինության start-up-ները բացի արտադրության խնդիրներից պետք է նաև հոգան արտերկրում արտադրանքը վաճառելու մասին (ներքին շուկայում սպառում համարյա չկա), ապա հարկային և մաքսային արտոնությունները հատկապես կօգնեն start-up-ներին այս ոլորտում:

- Նախատեսել երկարաժամկետ արտոնյալ վարկեր, ոլորտում գործող բոլոր ընկերությունների համար:

- Սարքաշինությունը մասնագետների խիստ կարիք ունի: Ոլորտի ընկերությունների կարծիքով պետք է հնարավորինս **նվազեցնել լազերային տեխնոլոգիաների և հարակից մասնագիտությունների համար ուսման վարձավճարները**:

- Բիզնեսները առաջարկում են նաև **դպրոցի ուսումնական ծրագրում ներառել տեխնիկական մասնագիտությունների մասին իրազեկումը** և կարևորության շեշտադրումը ու կազմակերպել **տեխնիկական մտածելակերպ ունեցող աշակերտների հավաքագրում և ուղղորդում:**

- Բացի դրանից, անհրաժեշտ է **ռազմաշինական համալսարան ստեղծել՝** հաշվի առնելով, որ ներկայումս ոլորտի կադրերի գիտելիքները մակերեսային են:

- Լազերային տեխնոլոգիաները անմիջականորեն կախված են ռադիոէլեկտրոնիկայի և մեքենաշինության զարգացումից, և առայժմ այս ոլորտները Հայաստանում բավականին զարգացած չեն սպասարկելու լազերային տեխնոլոգիաների ոլորտի պահանջները:

  Ուստի մասնագետների պատրաստումը նույնպես պիտի ձևավորվի ոլորտների փոխկապակցման սկզբունքով:

- Քանի որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում առկա է կադրերի մեծ պոտենցիալ, օրենսդրությունը պետք է խթանի առկա ներուժը ճիշտ և իրավիճակին համահունչ օգտագործելու համար:

- Ձեռներեցների գնահատմամբ, **Բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարությունն իր դերը թերի է կատարում և համահունչ չի աշխատում Պաշտպանության նախարարության հետ,** քանի որ որպես պատերազմող երկիր՝ համապատասխան ռազմական տեխնոլոգիաների կարիք չի ձևակերպվում մարտավարական կամ պաշտպանական ուղղություններով:

Ուստի, **նորարարության խթանում չի լինում**, որը կարող էր տեղի ունենալ **ռազմարդյունաբերության ծրագրերի շրջանակում**: Պատճառը երկու նախարարությունների թերի համագործակցությունն է:

5.7. Ուսումնասիրված արդյունաբերության հինգ ոլորտներում կրկնվող զարգացման առաջարկներ

Այս բաժնում մենք ամփոփել ենք ֆոկուս խմբերում և հարցազրույցներում հնչած և արդյունաբերական ոլորտից- ոլորտ կրկնվող ձեռներեցների առաջարկները կառավարությունից անհրաժեշտ գործիքակազմի մասին տնտեսության ոլորտները զարգացնելու համար:

Այս հետազոտության թերևս ամենակարևոր արդյունքներից մեկն է այն է, որ արդյունաբերական բոլոր ուսումնասիրված ոլորտները ունեն **նմանատիպ խնդիրներ և զարգացման նմանատիպ խոչընդոտներ:**

Մասնագետների պակաս, ցածր արտադրության ծավալ, արտահանման լոգիստիկ խնդիրներ, ներմուծված թանկ հումք կամ ցածր որակի տեղական հումք, հաճախ փոփոխվող կամ թերի օրենսդրություն, պետության կողմից թերի խորհրդատվություն, և այլն, և այլն:

Այս ամենը վկայում է **ՀՀ տնտեսության սիստեմիկ խնդիրների մասին**, որոնք այնքան լայնածավալ են ու արդեն տասնամյակների ընթացքում լուծում չեն գտնում, որ ձեռնարկությունները թաղվում են այդ սիստեմիկ խնդիրների մեջ, փոխանակ մրցեն իրենց ոլորտին հատուկ նեղ խնդիրների շուրջ:

Ահա այդ սիստեմիկ խնդիրներն են, որոնք առ այսօր էլ համապարփակ խոչընդոտում են Հայաստանում արդյունաբերության զարգացմանը և ոլորտից ոլորտ մնում են նույնը:

- Հայաստանի արդյունաբերության որոշ ոլորտներում՝ հանքագործություն, մետալուրգիա, սննդի արդյունաբերություն, ոսկեգործություն, **հումքը արտահանվում է:** Քանի որ **հումքից արտադրանք պատրաստում են երկրից դուրս,** ապա այդ ոլորտների **ավելացված արժեքը ստեղծվում է Հայաստանից դուրս, և մնում է Հայաստանից դուրս:** Պետք է մտածել մեխանիզմներ, որ խտանյութից կամ հումքից արտադրանքը ստեղծվի նաև Հայաստանում կամ ավելացնի ապրանքի արժեքը և ավելի բարձր գնով հնարավոր լինի վաճառել երկրից դուրս:

- Ոլորտի ձեռնարկությունների համար կարող է ստեղծվել այդ ոլորտին հատուկ տեխնիկական պարկ, որը կունենա սարքավորումներ և բեռնատար մեքենաներ այդ ոլորտի արտահանման պահանջները բավարարելու համար:

- Մտավոր սեփականության խնդիրները առավել զգալի են արտահանման դեպքում, և արտերկրում կարգավորումներին անտեղյակ լինելու պատճառով ձեռնարկությունները հայտնվում են խոցելի դիրքում՝ սեփական կամ մրցակցի գյուտի տեսանկյունից

- **Արտահանումը չպետք է լինի ինքնանպատակ, այլ այն միշտ պետք է կապվի տեղական արտադրանքի որակի բարձրացման և ընդլայնման հետ: Ներքին/տեղական շուկայում հայկական ընկերությունները մրցակցային չեն ոչ գնի, ոչ որակի տեսակետից, հատկապես աշխարհում ճանաչված բրենդերի համեմատ:**

- **Տեղական արտադրանքի խթանումը նույնպես չպետք է ինքնանպատակ լինի և որոշ դեպքերում ներմուծելը ձեռնտու է, օրինակ հումքի ներմուծումը քանի դեռ սեփական հումքի արտադրությունը զարգացման գործընթացում է:**

- Քանի որ արտաքին շուկաների մասին տեղեկատվությունը քիչ հասանելի է ձեռներեցներին, ապա կառավարությունը կամ առևտրա-արդյունաբերական պալատը կարող են պետության հաշվին պատվիրել և ստանալ տարբեր երկրներում տվյալ ոլորտի վերաբերյալ շուկայի վերլուծություններ /ապրանքանիշեր, վաճառքի ծավալներ, ներմուծման ծավալներ, ներմուծման աշխարհագրություն և այլն/ և այդ ամենը համապատասխան խողովակներով **անվճար տրամադրել ոլորտի ընկերություններին:** Սա հատկապես կարևոր է start-up-ների համար:

5.7.1. Օրենսդրություն և վարչարարություն

- Հարկային օրենսդրությունը և հարկային համակարգը չեն նպաստում արդյունաբերության զարգացմանը: Այլ երկրներում հարկային օրենսդրությունը և հաշվապահությունը օգնում են ընկերություններին հաշվարկելու իրենց ծախսերը և օպտիմալացնելու դրանք: Իսկ ՀՀ-ում պատկերն այնպիսին է, որ դրանք ավելի շատ անհրաժեշտ են պաշտպանվելու համար:

- Ակտուալ կարող է համարվել **արդյունաբերության զարգացման** հատուկ **հիմնադրամի ստեղծումը:**

- Բազմաթիվ առաջարկներ եղան **ՀՀ Գնումների մասին օրենքի մասին** (ընդունված *16.12.2016 թ.-ին*): Ձեռներեցները նշում էին, որ.

  - **Պետական գնումների** ընթացակարգերում **տենդերների մրցույթներում հաճախ տեխնիկական առաջադրանքները թերի են սահմանվում** և դա ստեղծում է սխալ չափանիշներ, որի հետևանքով ընկերությունները հայտնվում են «սև» ցուցակում: Ընկերության նախաձեռնությունը շտկելու բացթողումները չեն թույլատրվում: Ուստի, ձեռներեցների պնդմամբ, տենդերների մրցույթները դառնում են ձևական, քանի որ շահում են ոլորտին ոչ համապատասխան ընկերություններ:

    Ուստի **<u>առաջարկն է,</u>** *տենդերների անցկացման ընթացքում ձևավորել խորհրդատվական գործընթաց, որպեսզի տենդերի չափանիշների սահմանման կամ տարբեր պահանջների սահմանումների ընթացքում ստեղծված թյուրիմացությունները չանդրադառնան ձեռնարկությունների դուրսմղմանը*

տենդերի մրցույթից, և տենդերի ընթացքում մրցակցությունը չնվազի ու հաղթի արժանի ձեռնարկությունը:

- **Պետական գնումների** մասին ՀՀ օրենքում փոփոխությունների խիստ անհրաժեշտություն կա, որի բացը բացասական է ազդում բոլոր ոլորտների վրա: Ձեռներեցները նշում են, որ գնումների **առաջարկվող գինը տրամաբանորեն պետք է համահունչ լինի որակին,** քանի որ հնարավոր չէ շատ մատչելի գնով ապահովել որակյալ արտադրանքով: Մասնավորապես սննդի ոլորտում որակը հարաբերական հասկացություն է, ուստի տարբեր չափանիշներ պետք է սահմանել:

  <u>Առաջարկն է,</u> ներդնել միավորային համակարգ, և միավորները համապատասխանաբար բաշխել ըստ գնի, կազմակերպության փորձառության, այլ ընկերությունների կողմից այդ կազմակերպության երաշխավորման, մասնավոր սեկտորում այլ կազմակերպությունների հետ հաջողված համագործակցության փորձի, կազմակերպությունների կորպորատիվ պատասխանատվության քաղաքականության առկայությամբ և նորարական լուծումներով տվյալ արտադրանքը տրամադրելու մասով:

- Բացի այդ, **պետական գնումների ընթացակարգը չի խթանում նորարարություններն, ինչի հետևանքով վենչուրային համակարգը նույնպես զարգացած չէ:** Մինչ դեռ պետական գնումների մի մասը, որոնք վերաբերվում են ենթակառուցվածքներին (կամուրջներ, թունելներ, ջրամբարներ, ճանապարհներ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ, հիվանդանոցներ և այլն), ստեղծվում են ներկա և գալիք սերունդների համար: Հետևաբար դրանք պետք է ունենան նորարական միտք, դիզայն, ճաշակ և ի վիճակի լինեն ծառայելու գալիք սերունդներին, երկարաժամկետ հատվածում:

  <u>Առաջարկն է,</u> ստեղծել այնպիսի օրենսդրական դաշտ և դատական համակարգ, որպեսզի ներդրողը վստահ լինի ներդրում կատարելու համար:

- **Սննդի ոլորտում Պետական գնումների մասին ՀՀ օրենքում մեծածախ և մանրածախ գնումները տարբերակված չեն: Լոգիստիկ կենտրոնների ստեղծման անհրաժեշտություն կա, որոնց հարկատեսակը պետք է փոխվի:** Օրինակ՝ եթե տեղացի լոլիկ արտադրողը արտադրում և հանձնում է լոլիկը ռեստորատորին կամ սպառողին, դա չի հարկվում: Բայց երբ երրորդ անձը որոշում է գյուղացուն օգնել և զբաղվել իր արտադրանքի վաճառքով, ստիպված է արդեն վճարել ավելացված արժեքի հարկ (ԱԱՀ):

  Առաջարկն է, որ ոլորտի զարգացումը խթանելու համար պետք է ստեղծվեն մթերման լոգիստիկ կենտրոններ, որոնք կզբաղվեն գյուղացու արտադրանքի վաճառքով և կազատվեն ԱԱՀ-ից:

  Նաև պետք է սահմանել հարկի սանդղակ մեծածախ և մանրածախ առևտրի և լոգիստիկ կենտրոնների օգտագործման համար:

- Պետական գնումների պարագայում, պետական պատվերի պայմանագիրը հաղթողի հետ հաճախ կնքվում է ուշացումով, և մինչ այդ ընկերությունը ստիպված է տվյալ ամիսներին պահպանել անձնակազմը, վճարելով աշխատավարձ և գրասենյակային ծախսեր: Այս ամենի հետևանքով պետական գնումի շրջանակում շահույթը ստացվում է շատ փոքր:

  Առաջարկն է, որ պետական գնումները լինեն ռիթմիկ և կնքվող պայմանագրերը լինեն երկարաժամկետ մի քանի տարվա համար տվյալ ընկերության հետ, քանի որ

այդ ընկերության հետ պետական գնումները կարող են լինել շարունակական: Պետական գնումների համար պահանջվում է բանկից երաշխիք, որի ստացման համար ընկերությունները պետք է սառեցնեն զգալի ֆինանսական միջոցներ և գույքի գրավադրում կատարեն: Որպեսզի պետական գնումներին մասնակցող ձեռնարկության ռիթմիկ աշխատանքն լինի ապահովված, ապա մյուս տարբերակն է վերջինիս կողմից, զուգահեռ կնքել պայմանագրեր տարբեր մասնավոր ընկերությունների հետ: Բայց այդ դեպքում էլ առաջանում է մարդկային ռեսուրսների խնդիրը, քանի որ եղած մարդկային ռեսուրսները չեն բավարարի պետական պատվերի համար, այսինքն՝ կոմպլեքս խնդիր է դառնում այդ հարցը:

- Արտերկրից տարբեր ոլորտի բարձրակարգ մասնագետներ ներգրավելու համար ներկայիս կանոնակարգերը հրապուրիչ չեն ո՛չ հարկային, ո՛չ օրենսդրության առումներով: Կառավարության ծրագրում, ըստ որի նախատեսված է շուրջ մի քանի հարյուր բարձրակարգ մասնագետների ներգրավումը աշխատավարձի զգալի մասի պետության սուբսիդավորմամբ, չափազանց խիստ չափորոշիչներ են սահմանված: Ըստ ձեռնարկությունների այս չափորոշիչները ու տրամադրվող աշխատավարձի ցածր չափը համարժեք և իրատեսական չեն հրավիրելու բարձրակարգ մասնագետների: Հատկապես արտերկրում կրթված և պրոֆեսիոնալ մասնագետները բարձր վարձատրություն են պահանջում նախատեսվող որակն ապահովելու համար:

  Առաջարկն է արտերկրից հրավիրված այդ մասնագետներին հարկից ազատել, քանի որ նրանց գիտելիքները ավելի շատ հավելյալ արժեք են ստեղծում, քան պետությանը վճարած հարկը:

- Ներմուծելիս և արտահանելիս ավելորդ վարչարարությունը մեծ խոչընդոտ է և դանդաղեցնում է ներմուծում/արտահանումը այնքան, որ արդեն ձեռնտու չի լինում գործարարին: Ձեռնարկությունները նշում են, որ կան ապրանքատեսակներ, որոնք երկակի նշանակություն ունեն: Եվ թե՛ ներմուծելիս, թե՛ արտահանելիս անհրաժեշտ է անցկացնել փորձաքննություն, որպեսզի ապրանքը որակվի ոչ երկակի, սահմանվի, թե ով է վերջնական օգտագործողը, տրամադրվի եզրակացություն և ծագման սերտիֆիկատ, հետևաբար՝ և թույլտվություն: Այս գործընթացը պահանջում է երկարատև ժամանակ և մեծ ֆինանսական ռեսուրսներ, որոնք ձեռնարկությունները հաճախ չունեն:

  Առաջարկն է, որ պետությունը հեշտացնի վարչարարությունը և իր վրա վերցնի ծախսերի մի մասը արդյունաբերության ոլորտի զարգացումը խթանելու համար; Օրինակ են բերում Ռուսաստանի փորձը դեղագործության մեջ, երբ 2012 թ-ից ի վեր դեղերի արտահանման հետ կապված բոլոր ծախսերի 50% (բացառություն են միայն աշխատավարձերը) հոգում է Ռուսաստանի կառավարությունը:

5.7.2. Կրթություն և մասնագետներ

- Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ տնտեսության **գրեթե բոլոր ոլորտներում մրցունակությունն ապահովելու համար կարևորագույնն է ունենալ բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ:**

  Մասնագետների վերապատրաստման կազմակերպությունները անմրցունակ են: Հին, ավանդական կրթական մոդելը երկարատև դասընթացներով այլևս չի գործում: Անհրաժեշտ է դինամիկ մոդել՝ արագընթաց և ճկուն վերապատրաստման մոտեցմամբ, որ կկարողանա հարմարվել շուկայում աշխատուժի պահանջմունքներին:

- Ամեն արդյունաբերական ոլորտ կարող է ստեղծել իր ուսումնական կենտրոնը, որը կապահովեր այդ ոլորտի ձեռնարկությունների մասնագիտական պահանջը:

- ՀՀ-ում **չկա որևէ ԲՈՒՀ, որը կնախապատրաստեր կադրեր արտադրանքի գրանցման** և **սերտիֆիկացիաների ոլորտում:** Սա մեծ դժվարություններ է ստեղծում հատկապես start-up-ների համար:

- Անհրաժեշտ է ներդաշնակեցնել ԲՈՒՀ-երում գիտելիքի ստեղծման և կիրառման գործընթացները: Այն հնարավորություն կընձեռի թողարկել մասնագետներ՝ ըստ պետության զարգացման գերակա ուղղությունների ու տնտեսության պահանջարկի: Այդ նպատակով **պետք է մշակել կրթության գործընթացում կիրառական արդյունքների ներդրման մեխանիզմներ և ստեղծել պայմաններ գործատուների հետ սերտ համագործակցության համար, հատկապես՝ միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում ուսուցումը խրախուսելու համար:**

- Միջին մասնագիտական կրթական ոլորտում անհրաժեշտ է, որ միջին մասնագիտական հաստատությունները ավելի ակտիվ կհամագործակցեն գործատուների հետ ներկայիս աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան որակավորում ունեցող մասնագետների թողարկման նպատակով: Բայց շատ գործատուներ չեն ցանկանում համագործակցել: Ստացվում է, որ մի կողմից գրեթե բոլոր ոլորտներում կադրերի խիստ պակաս կա, իսկ մյուս կողմից գործատուները բաց չեն համագործակցելու կրթական հաստատությունների հետ աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան որակյալ մասնագետներ պատրաստելու համար:

Առաջարկն է, որ **կառավարությունը մշակի այնպիսի քաղաքականություն և հստակ մոտեցում կրթություն-արտադրություն, կրթություն-աշխատաշուկա կապի ամրապնդման և համագործակցության համար,** ինչպես նաև խրախուսելու համար գործատուներին ուսումնական հաստատությունների հետ ավելի սերտ և պատրաստակամ համագործակցության համար:

- Պետությունը պետք է նաև սուբսիդավորի այն մասնագիտությունները, որոնք այսօր աշխատաշուկայում մեծ պահանջարկ ունեն և կարող են ապահովել տնտեսության տարբեր ճյուղերի համաչափ զարգացումը:

- Անհրաժեշտ է ձևավորել **կրթության և առաջատար տեխնոլոգիաների ոլորտի սերտ կապն** ու կայուն զարգացումն ապահովող համակարգ, որը հնարավորություն կստեղծի իրականացնել **ուսուցում և կադրերի շարունակական վերապատրաստում՝ նանոտեխնոլոգիաների ու նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման ուղղությամբ:**

- Ըստ պետության զարգացման գերակա ուղղությունների, անհրաժեշտ է ապահովել **հիմնարար և կիրառական բնույթի շարունակական** կրթություն ստանալու հնարավորություն:

Այդ նպատակով պետությունը կարող է **հովանավորել կամ ստեղծել ֆոնդ, որը ֆինանսական աջակցություն կցուցաբերի արտերկրում երիտասարդ կադրերի ուսուցմանը և մասնագիտական առաջընթացի համար:** Հովանավորության/ ֆինանսական աջակցության պայման կարող է հանդիսանալ պահանջը, որ այդ կադրերը արտերկրում ուսուցումից հետո հետ վերադառնան և աշխատեն Հայաստանում որոշակի սահմանված տևողությամբ (օր.՝ 3-5 տարի), այլապես փոխհատուցեն պետությանը կամ վերադարձնեն պետության ներդրումը: Օրինակ.՝ Հորդանանում ուսանողի ընտանիքը, տունը գրավ է տալիս պետությանը որպես երաշխիք, որ արտերկրում սովորելուց հետո ուսանողը կվերադառնա իր երկիր աշխատելու սահմանված նվազագույն ժամանակը:

5.7.3. Ֆինանսական համակարգ

- Կառավարությունը պետք է ընդլայնի/ խթանի կենտրոնական բանկի կողմից ցածր տոկոսադրույքներով վարկերի տրամադրումը և երաշխիքների ապահովումը ցանկացած վարկունակ քաղաքացու համար և ոչ միայն շեշտը դնի առանձին ճյուղերի ընկերություններին օգնելուն:
  ՀՀ կառավարության ներկայիս աջակցության մոդելը կայանում է առանձին ճյուղերին օգնելու մեջ, ինչպիսին են ՝ գյուղատնտեսությունը, ՏՏ ոլորտները, սահմանամերձ գոտիներում արտադրությունը, վերականգնվող էներգետիկան, տուրիզմը: Արդյունքում բանկային այնպիսի քաղաքականություն պետք է լինի, որը կխթանի բիզնես սկսելը նաև պոտենցիալ բիզնես հիմնել ցանկացողների շրջանում:

- Ուկրաինայի պատերազմի հետ կապված աշխարհաքաղաքական զարգացումների հետևանքով կառավարությունը բանկերին տվել է անսահմանափակ լիազորություններ միջազգային փոխանցումների շուրջ հարցերը ինքնուրույն կարգավորելու համար և ՀՀ օրենքով համապատասխան կարգավորումները բացակայում են: Սա ստեղծել է անբարենպաստ բիզնես միջավայր, երբ միջազգային փոխանցումների համար բանկերը սահմանել են 3% նոր միջնորդավճար է, որը մեծ ֆինանսական ռեսուրսների վատնում է ձեռներեցների համար և նաև առաջացնում են ներդրողների դժգոհությունները:

- Անկանխիկ վճարումները Երևանում թույլատրելի են, իսկ մարզերում՝ ոչ, ինչը անհավասար պայմաններ է ստեղծում մարզերի ձեռներեցների համար:

- Հաշվապահական ծառայությունների մասնագետների լուրջ պակաս կա, քանի որ ներկայումս հաշվապահների մեծ հոսք է նկատվում դեպի Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտ:

5.7.4. Ձեռնարկությունների համագործակցություն, միություններ, ասոցիացիաներ

- **Ձեռներեցության զարգացումը տարբեր ոլորտներում կխթանվի նաև, երբ միմյանց աջակցեն բիզնեսները:** Ձեռնարկությունները կարող են միմյանց աջակցել տարբեր միությունների և բիզնես ասոցիացիաների միջոցով, որոնք կարող են պաշտպանել միևնույն ոլորտի բիզնես շահերը:

  Միությունների արդյունավետ գործունեությունը կնպաստի նաև ոլորտի խնդիրներին համակարգային մոտեցում ցուցաբերելու, ոլորտի կարիքներն ու խնդիրները միասնական վերհանելու համար:

- Հաշվապահական և իրավաբանական աութսորսինգով ծառայությունների ոլորտը օգնում է բոլոր ոլորտներին զարգանալու, ձեռնարկատերերը ստանում են հարկային պատշաճ խորհրդատվություն և պաշտպանված են տեսչական ստուգումների առումով, ինչը տնտեսվարողներին հնարավորություն է տալիս կենտրոնանալու իրենց գործունեության զարգացման վրա:

- Ձեռներեցները առաջարկում են Հայաստանի Գործատուների Հանրապետական Միությանը (ՀԳՀՄ) ոլորտային մասնագետների հետ մշակել և սահմանել որակի չափորոշիչներ ծառայություններ մատուցող ընկերությունների համար, համաձայն որոնց հնարավոր կլինի ընտրել տվյալ ոլորտի որակյալ ծառայություններ մատուցող ընկերություններին: Այլ կերպ ասած, հանրության շրջանում ունենալով բարձր վարկանիշ և հեղինակություն՝ ՀԳՀՄ-ն կարող է ստանձնել որակի համար երաշխիքներ ստեղծող կազմակերպության դեր և լրացնել նմանատիպ միասնական համակարգի բացակայությունը:

6. ԿԱՐԵՎՈՐ ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

1. Փոքր ձեռնարկությունների հիմնումը տնտեսության ցանկացած հատվածում հնարավոր է և հիմնավորված, եթե առկա է տվյալ ոլորտում հասարակության պահանջմունքների բավարարման թերի մակարդակ: Այսպիսով՝ մեզո մակարդակում ՓՄՁ-ն դրսևորում է իր կարգավորիչ դերը:
2. ՓՄՁ-ների համար ՀՀ-ում ակնհայտ են հետևյալ խնդիրները
   - գործող իրավական դաշտի թերությունները,
   - միտվածությունը առևտրագնումային գործունեության ուղղությամբ՝ բավարար չափով չկենտրոնանալով արտադրական գործունեության վրա,
   - փոքր բիզնեսի զարգացման անբավարար մակարդակը և վարկային համակարգի ոչ արդյունավետ մեխանիզմները,
   - շուկայի ձախողումները հաղթահարող քաղաքականության բացակայությունը:
3. Պետական աջակցության հրատապ խնդիր է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության շարունակական զարգացման ապահովումը, (կայուն ձեռնարկատիրությունը) ինչը, իր հերթին, տրամաբանորեն կհանգեցնի կայուն զբաղվածության:
4. ՓՄՁ բոլոր խնդիրների համար գոյություն չունի մեկ համընդհանուր լուծում. որոշ դեպքում հաջողության հասնելու գրավականը ՓՄՁ զարգացման ապակենտրոնացված քաղաքականությունների իրականացումն է, իսկ որոշ դեպքերում էլ կենտրոնացված մոտեցումների կիրառումը:
5. Յուրաքանչյուր ՓՄՁ սուբյեկտ պահանջում է տվյալ ոլորտում իրականացվող պետական քաղաքականությունների միջոցով տարբեր գործիքակազմերի կիրառում, որպեսզի հաղթահարեն իրենց ներհատուկ խոչընդոտները:
6. Աջակցության ոչ հասցեականության հետևանքով, պետական կարգավորումների շրջանակում որոշ ՓՄՁ-ներ բարգավաճում են, իսկ որոշներն էլ՝ ընդհակառակը, կրում են դժվարություններ, սակայն հաստատապես մի բան է պարզ՝ պետական կարգավորումներին հետևելը միտված է ապահովելու առողջ, անվտանգ, հավասար և մրցունակ բիզնես միջավայր, որի ուղին էլ բռնել է Հայաստանի Հանրապետությունը:
7. ՀՀ ՓՄՁ ռազմավարությունը միտված է ստեղծել նորարարական և մրցունակ ՓՄՁ-ների ձևավորման և աճի համար բարենպաստ միջավայր:
8. Հայաստանում գործող սնանկության գործընթացի ցածր արդյունավետության և հարկային ստուգումների ժամանակատարության հետևանքով ֆինանսական և այլ ակտիվները ուղղվում են պարտքերի մարմանը, և ոչ կազմակերպության առողջացմանը:
9. Մեր Միության հետազոտական փորձը ցույց է տալիս, որ ՓՄՁ շրջանում ֆինանսների հասանելիության խնդիրը էականորեն պայմանավորված է վերջիններիս ոչ կայուն ձեռնարկատիրության վիճակով:
10. Արտաքին և ներքին բացասական գործոնները շատ արագ իրենց ազդեցությունն են թողնում ՓՄՁ-ների վրա, մինչդեռ խոշոր ընկերությունները կարողանում են պահպանել իրենց կայուն վիճակը:
11. Մենք առաջարկում ենք պետական մակարդակով խթանել խոշոր և ՓՄՁ միջև համագործակցությունը, ՓՄՁ-ներին ուղղված աջակցության գործիքակազմի զգալի մասը ուղղել խոշոր ընկերություններին, վերջիններիս միջոցով խթանելու իրենց հետ համագործակցող ՓՄՁ-ներին: Այսինքն՝ խոշորների միջոցով ձեռնարկատիրական մշակույթը լավացնել ՓՄՁ-ների շրջանում, որի դեպքում, օրինակ՝ խոշորները իրենց գործընկեր ՓՄՁ-ներին դասակարգելու կանոնակարգերի միջոցով էականորեն կփոխեն մշակույթը, և իրենց երկարաժամկետ գործընկերությամբ ՓՄՁ-ներին կապահովեն կայուն ձեռնարկատիրությամբ:
12. Հետևաբար, կարևոր է պետական մակարդակով խթանել խոշոր ընկերությունների հիմնադրումը ՀՀ-ում տարբեր ներդրումային ծրագրերի և արտերկրյա բիզնեսի

տեղափոխման միջոցով, քանի որ առկա վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր խոշոր ընկերություն աութսորսինգի մեթոդով կարողանում է իր շուրջը համախմբել և կայուն ձեռնարկատիրությամբ ապահովել միջինում 2500-3000 ՓՄՁ: ՀՀ-ում այդպիսի խոշոր ընկերությունների թիվը գերազանցում է 10-ը և ևս 10-ով այդ թիվը ավելացնելը (ունենալ առնվազն 20 այդպիսի խոշոր ընկերություն), կապահովի ընդհանուր թվով շուրջ 50000 միկրո և ՓՄՁ կայուն ձեռնարկատիրությունը: Այս մեր մոտեցումը այլընտրանքային տարբերակ է միկրո և ՓՄՁ կայուն ձեռնարկատիրության ապահովման համար, որի շնորհիվ էլ ՓՄՁ-ները ձեռք կբերեն նոր հնարավորություններ և ցուցանիշներ վարկեր ստանալու կամ ֆինանսների հասանելիություն ապահովելու տեսանկյունից:

13. Մատչելի և որակյալ խորհրդատվական ծառայությունները կարող են էականորեն կրճատել ՓՄՁ-ների համար վարկերի ներգրավման տրանզակցիոն ծախսերը, բարձրացնել կառավարման մակարդակը, խթանել նորարարության կիրառումը՝ արդյունքում ավելացնելով ընկերությունների մրցունակությունը:
14. Անհրաժեշտ է խթանել ԻՍՈ որակի կառավարման համակարգերի կիրառումը, որոնք էականորեն կբարելավեն ՓՄՁ-ների շրջանում մենեջմենտը և արտադրողականությունը, դարձնելով ՓՄՁ-ներին ավելի կանխատեսելի, որոնց արդյունքում կհեշտանա խորհրդատվական ծառայություններից օգտվելը և կբարելավեն ստացված ընդհանուր ցուցանիշները: Գաղտնիք չէ, որ ՓՄՁ-ների բազմաթիվ խնդիրներ առաջանում են ցածր ձեռնարկատիրական մշակույթի և կառավարչական ցածր ցուցանիշների հետևանքով:
15. Մեր Միության փորձառությունը ՓՄՁ խնդիրների վերաբերյալ ցույց է տալիս, որ պետական գնումների համակարգը իրականում չի խթանում նորարարությունը ՓՄՁ շրջանում: Պետական գնումների կարծրացած չափանիշներով մրցույթներ հայտարարելը, զրկում է ՓՄՁ-ներին ինքնուրույն և նորարարական լուծումներ առաջարկելու հնարավորությունից:
16. Անհրաժեշտ է տենդերների անցկացման ընթացքում ձևավորել խորհրդատվական գործընթաց, որպեսզի տենդերի չափանիշների սահմանման կամ տարբեր պահանջների սահմանումների ընթացքում ստեղծված թյուրիմացությունները չանդրադառնան ձեռնարկությունների դուրսմղմանը տենդերի մրցույթից, և տենդերի ընթացքում մրցակցությունը չնվազի ու հաղթի արժանի ձեռնարկությունը:
17. ՓՄՁ-ների համար անհրաժեշտ է դառնում տարբեր կարողություններով և հմտություններով աշխատողներ ունենալը:
18. Արտահանման ոլորտում շուկաներ մուտք գործելու և անհրաժեշտ վստահություն ձեռք բերելու տեսանկյունից, ՀԳՀՄ-ն կարևորում է պետական աջակցությունը միջազգային սերտիֆիկացման գործընթացներում, հատկապես հետևյալ ուղղություններով՝ GlobalGap, CE, ISO, HALAL և այլն:
19. Այս պարագայում կարևոր դերակատարություն կարող է ունենալ ՀՀ-ի համար, կարևոր խաչմերուկ և գործընկեր հանդիսացող երկրներում, ապրանքների կուտակային բազաների ստեղծումը, լոգիստիկ կենտրոնների հիմնադրումը կամ վարձակալությունը, ինչպես նաև սուպերմարկետների հիմնումը տարբեր երկրներում, հատկապես հայկական սփյուռքի կարևոր կենտրոններում:
20. Մեր Միության կարծիքով ՓՄՁ-ների տեսանելիությունը կարելի է բարձրացնել նաև ՀՀ-ում կայանալիք ցուցահանդեսների և գործարար ֆորումների միջոցով, օրինակ ՀՀ-ում կազմակերպելով միջազգային ցուցահանդես հետևյալ անվանումով՝ «ՀՀ արտահանման պոտենցիալը»:
21. Կարծում ենք, որ խորհրդատվական ծառայությունների ոլորտում հատուկ գնահատման հետազոտություն իրականացնելու արդյունքում, հնարավոր կլինի խթանել բացակայող խորհրդատվական ծառայությունների տեսակը:
22. Կարևորվում է բիզնես անդամակցության վրա հիմնված կազմակերպությունների դերի բարձրացումը:
23. Շուկան ինքն իրեն ընդունակ չէ ժամանակին բացահայտել այն ճյուղերը, որոնց վրա կարելի է հիմնվել ապագայում և արագ կենտրոնացնել անհրաժեշտ ռեսուրսներն այդ ճյուղերի արագացված զարգացման համար: Այլ խոսքով՝ շուկան ի վիճակի չէ անցկացնել

տնտեսության արագացված կառուցվածքային վերակառուցում: Դա պետության գործառույթ է. Տնտեսության կառուցվածքը կարգավորում է պետությունը, ո՛չ շուկան:

24. Տնտեսության զարգացման հարցում պետական միջամտությունը կարևոր է, բայց այն արդարացվում է միայն այն ժամանակ, երբ միաժամանակ, զարգացման կոնկրետ իրավիճակում, ունի կառուցվածքային վերափոխման կոնկրետ նպատակներ: Եվ հետևաբար, տնտեսության զարգացման ճյուղային մոտեցումը ինքնանպատակ չի, և արվում է տնտեսության կառուցվածքը կարգավորելու կամ վերակառուցելու ու փոխելու նպատակով: Ճյուղային մոտեցումը արդյունավետ է, երբ կոնկրետ արդյունաբերական ճյուղը դեռ չի ընկել զարգացման դինամիկ ռիթմի մեջ: Երբ արդյունաբերության ճյուղը սկսում է դինամիկ զարգանալ, ապա պետությունը այլևս անընդունակ է զարգացման կողմնորոշվածությունը ուղղորդել:

25. Պետության դերը տնտեսության կառուցվածքը փոխելու հարցում ամենաարդյունավետն է, երբ տնտեսության կոնկրետ ճյուղը դեռ թերի զարգացած է կամ զարգացած չէ:

26. Ուստի ոչ միայն պետք է տեխնոլոգիապես հագեցած կամ առաջավոր արդյունաբերությունը զարգացնել, այլև ավանդույթների վրա հիմնված այն ոլորտները, որոնցում բնակչությունը արդեն ներգրավված է: Այդ ոլորտների հանդեպ պետության կողմից խթանվող ինստիտուցիոնալ զարգացման մոդել դեռ չկա, և այն անհրաժեշտ է ստեղծել:

27. Ոչ-էթնիկ շուկա մտնելը դժվար է: Խոշոր առևտրային ցանց մուտք գործելիս պետք է ունենալ առանց ընդհատման հստակ ծրագրավորված լայնածավալ արտադրություն, և արտադրությունից բացի նաև առանց ընդհատման մատակարարում մեծ ծավալներով: Սա շատ բարդ է Հայաստանի համար՝ հաշվի առնելով նաև տարածաշրջանի լոգիստիկ բարդությունները և մի շարք այլ ներդրումային բնույթի խնդիրներ: Անհրաժեշտ է, որ նույնատիպ արտադրանք թողարկող հայկական ընկերությունները միավորեն իրենց ռեսուրսները՝ վճարելու համար այդ գումարները և համաձայն լինեն, որ իրենց արտադրանքները ներկայացվեն մեկ բրենդի ներքո, այն է՝ «Made in Armenia»:

28. Փաթեթավորումը ստեղծում է հավելյալ արժեք (value-added), ու սննդի և՛ արտադրության, և՛ արտահանման գործընթացում շեշտը պետք է դրա վրա նույնպես դնել որպեսզի ապրանքը ավելի թանկ վաճառվի երկրի ներսում և արտերկրում:

29. Ոլորտի ձեռնարկությունների համար կարող է ստեղծվել այդ ոլորտին հատուկ տեխնիկական պարկ, որը կունենա սարքավորումներ և բեռնատար մեքենաներ այդ ոլորտի արտահանման պահանջները բավարարելու համար:

30. Չնայած նրան, որ Հայաստանում սարքաշինության ոլորտը ներկայումս ունի փոքր շուկա, այս ոլորտը կապված է բոլոր ոլորտների հետ քանի որ կարող է օգտակար լինել բոլոր ոլորտներին: Բայց հենց Հայաստանում պահանջարկի փոքր շուկան էլ պատճառն է, որ այս ոլորտը քիչ/ կամ դանդաղ է զարգանում:

31. Բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության զարգացումը պահանջում է մատակարարման միաժամանակյա ռիթմ, որպեսզի ենթաճյուղերը կարողանան իրար մատակարարել արտադրանքով որպես հումք կամ բաղադրիչ: Անհրաժեշտ է մատակարարման զարգացած և ուժեղ լոգիստիկա:

32. Սննդի ոլորտի զարգացումը խթանելու համար պետք է ստեղծվեն մթերման լոգիստիկ կենտրոններ, որոնք կզբաղվեն գյուղացու արտադրանքի վաճառքով և կազատվեն ԱԱՀ-ից:

33. ՀՀ-ում չկա որևէ ԲՈՒՀ, որը կնախապատրաստեր կադրեր արտադրանքի գրանցման և սերտիֆիկացիաների ոլորտում: Սա մեծ դժվարություններ է ստեղծում հատկապես start-up-ների համար:

34. Ձեռներեցության զարգացումը տարբեր ոլորտներում կխթանվի նաև, երբ միմյանց աջակցեն բիզնեսները:

35. Այս հետազոտության թերևս ամենակարևոր արդյունքներից մեկն է այն է, որ արդյունաբերական բոլոր ուսումնասիրված ոլորտները ունեն նմանատիպ խնդիրներ և զարգացման նմանատիպ խոչընդոտներ: Այս ամենը վկայում է ՀՀ տնտեսության սիստեմիկ խնդիրների մասին, որոնք այնքան լայնածավալ են ու արդեն տասնամյակների ընթացքում լուծում չեն գտնում, որ ձեռնարկությունները թաղվում են այդ սիստեմիկ խնդիրների մեջ, փոխանակ մրցեն իրենց ոլորտին հատուկ նեղ խնդիրների շուրջ:

7. ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Որպես ամփոփում, այս հետազոտությունը ուսումնասիրեց Հայաստանում տնտեսության մի քանի ոլորտներում՝ սարքաշինություն, դեղագործություն, մետալուրգիա (ներառյալ՝ մետաղագործություն) և քիմիական արդյունաբերություն, ոսկեգործությունն ու ադամանդագործություն, թեթև արդյունաբերություն (տեքստիլ, կաշվի, սննդի արդյունաբերություն), առկա զարգացման խնդիրները:

Ուսումնասիրության նպատակն էր այս ոլորտների ձեռներեցների հետ համատեղ ձևակերպել այս ոլորտների զարգացման հեռանկարները ու աջակցել Հայաստանի կառավարությանը իր պետական աջակցության գործիքակազմը այս ոլորտների հանդեպ մշակելու հարցում, և մշակվող կամ արդեն գործող տնտեսության ճյուղային զարգացման ռազմավարությունները և գործիքակազմը ավելի թիրախային և արդյունավետ դարձնելու համար:

Թերևս այս ուսումնասիրության ամենակարևոր եզրակացությունը այն է, որ ՀՀ տնտեսության մեջ առկա են երկար տարիներ արդեն շարունակ լուծում չգտնող խնդիրներ՝ թերի օրենսդրություն, այնպիսի քաղաքականություն, որն ուղղված է ձեռնարկությանը պատժելուն և տուգանելուն, քան օգնելու ձեռնարկությանը կազմակերպելու և վերահսկելու բիզնես գործունեության արդյունավետությունը: Պետական խորհրդատվական մարմինների աննշան գործունեությունը կամ պետական տնտեսական խորհրդատվական մարմինների բացակայությունը, ներմուծման և արտահանման վարչարարությունը և մաքսային խրթին գործընթացները, պետության կողմից թերի զարգացած և բիզնեսի կարիքներից հեռու կրթական համակարգը (և այլն և այլն), որոնք դեռ գերակայում են: Եվ իրենց բնույթով այս սիստեմատիկ խնդիրները այնքան գերակայող են, որ հետ են մղում բիզնեսը, պահպանելով կոնկրետ ոլորտի հատուկ զարգացման խնդիրները:

Սա ցույց է տալիս, որ միայն այս սիստեմիկ խնդիրները արդյունավետ լուծում տալով կառավարությունը կկարողանա արդեն առաջ մղել տնտեսության բոլոր ոլորտների զարգացումը:

Բայց սիստեմիկ խնդիրների լուծումը զարգացման տեխնիկական մասն է: Բովանդակային մասում պետությունը պետք է ունենա ՀՀ տնտեսության զարգացման կոնցեպցիա և արդյունաբերական զարգացման առաջնահերթություններ, այն է, թե որ ճյուղը/ճյուղերը կարող են իրենց շուրջ համախմբել և կապել տնտեսության մի քանի ոլորտ ու համագործակցելով հրել-զարգացնել այդ մյուս ոլորտները: Դա նշանակում է ունենալ արդյունաբերական առաջնության ճյուղեր և դրանց շուրջ ձևակերպել զարգացման մոտեցումը այնպես, որ անհրաժեշտորեն այն ներքաշի մյուս առնչվող ճյուղերը: Այսինքն, ռազմավարությունները պետք է մշակվեն ոչ թե կոնկրետ ոլորտին հատուկ, այլ այդ ոլորտի՝ և արդյունաբերության մյուս ճյուղերի հետ համագործակցության ցանցի ընդլայմանն ուղղված միտումով:

Հայաստանում նման առանցքային ոլորտներ են պարենի անվտանգությունը (RUEA և WFP 2020a, 2020b), բարձր տեխնոլոգիաները և սարքաշինությունը, քիմիան ու դեղագործությունը: Քանի որ այս ոլորտները իրենց արժեքային շղթայում ներառում են արդյունաբերության համարյա թե բոլոր ճյուղերը, ապա այս ոլորտների զարգացումը որպես սիստեմիկ կարևորության ոլորտներ կհամախմբի տնտեսության մյուս ճյուղերը և կօգնի զարգացնել դրանց: Ուստի ռազմավարությունները պետք է ունենան համագործակցային և սիստեմիկ կապակցման մոտեցում և՛ տնտեսության ոլորտում, և՛ կրթության, և՛ արտաքին քաղաքականության ու արտաքին դիվանագիտության բնագավառներում (տնտեսական դիպլոմատիա):

8. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Արմստատ (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե): 2021ա: Հայաստանի ժողովրդագրական ժոգովածու, *2021:* Երևան: https://www.armstat.am/file/article/demog_2021_00.pdf

Արմստատ (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե): 2021բ: Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2021: Երևան: https://www.armstat.am/file/article/poverty_2021_a_2..pdf

Թադևոսյան, Ռ. 2021ա. ″Բժշկական տեխնոլոգիատար սարքավորումների արտահանողներն ու ներմուծողները″: *Հայաստան և աշխարհ*, էջեր 70-76:

Թադևոսյան, Ռ. 2021բ. ″ՀՀ բարձր տեխնոլոգիատար ապրանքների արտահնման շարժընթացը″: *Հայաստան և աշխարհ*, էջեր 96-102:

Շահրիմանյան, Թ. 2021. ″Made-in-Armenia" բրենդն ակտիվանում է": *Շուկաներ և մրցակցություն*, էջեր 53-61:

ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն: 2013: *Հայաստանի տեքստիլ և տրիկոտաժի ոլորտի զարգացման ռազմավարություն:* Հաստատվել է 2013թ-ի դեկտեմբերի 6-ին կայացած ՀՀ վարչապետին կից Արդյունաբերական խորհրդի նիստում:

ՀՀ Ազգային ժողով. 2016. ՀՀ Օրենքը գնումների մասին. Ընդունվել է *16.12.2016*

Հայաստանի գործատուների հանրապետական միություն. 2019. *ՀՀ արդյունաբերության ներկայիս իրավիճակը և հեռանկարները*, հեղինակ Գ. Մակարյան.

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021-2026 թվականների գործունեության միջոցառումների ծրագիր https://www.gov.am/files/docs/5145.pdf

Համապարփակ Եվ Ընդլայնված Գործընկերության Համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության՝ մի կողմից և Եվրոպական Միության և Ատոմային Էներգիայի Եվրոպական
համայնքի ու դրանց անդամ պետությունների՝ մյուս կողմից, միջև
https://www.mfa.am/filemanager/eu/CEPA_ARM_1.pdf

8.1. Օտարալեզու գրականության ցանկ

IFC (International Finance Corporation, World Bank Group). (2021). *Sector Scan of Foreign Direct Investment in Pharmaceuticals and Healthcare in Armenia.* IFC, Armenia. Yerevan: Armenia.

Gladwell, Malcolm. 2008. *Outliers: The Story of Success*. Little, Brown and Company

RUEA (Republican Union of Employers of Armenia) and the WFP (World Food Programme). 2020a. Assessment of Food Security System of Armenia: Market Functionality and Supply Chain Dynamics. RUEA and WFP: Yerevan, Armenia.

RUEA (Republican Union of Employers of Armenia) and the WFP (World Food Programme). 2020b. "Food Security System in Armenia: Policy over Years, Market Functionality, Supply Chains." Policy Brief, 11 December, 2020. RUEA and WFP: Yerevan, Armenia.